

laskich świadczeń (a na innym miejscu omówiono poczynania o podkładzie nawet artystycznym — jak owe malowidła „greckiej sztuki ozdobami” w Gnieźnie, Sandomierzu, Wiślicy, Lublinie a zwłaszcza w świątyni świętokrzyskiej) — skierowano główną uwagę na kościoły w stolicy Korony i Litwy. Nie pominięto bynajmniej i wszystkich innych ośrodków. Posiadało to wszystko swą wyraźną wymowę, która wykazywała troskę dynastii o główne centra państwowe i kulturalne.

Ks. Tadeusz Glembo

WIZYTACJE DIECEZJI KRAKOWSKIEJ Z LAT 1510—1570.

1. Wizytacje przedtrydenckie.

Urzędowe odwiedzanie poszczególnych gmin chrześcijańskich, ich kościołów, duchowieństwa i wiernych przez biskupów lub ich zastępców jest bardzo dawnym zwyczajem, sięgającym — jeśli pominiemy czasy apostołskie — na wschodzie IV wieku. Wizytacje te zwane kanonicznymi¹⁾ były potrzebne dla zachowania związku jedności z biskupem jako naczelnym pasterzem, jednolitości w wierze i nauczaniu jako też w liturgii. Biskup, odpowiedzialny za diecezję, mógł w ten sposób lepiej poznać swe duchowieństwo i lud, czuwać nad ich życiem chrześcijańskim oraz baczniej dopilnować pełnienia przez duszpasterzy obowiązków wobec owieczek. To też praktyka wizyty kanonicznej utrzymywała się zasadniczo bez przerwy. Obok biskupów odprawiali ją archidiaconi²⁾, do których należał nadzór nad klerem, tak, że nazywano ich powszechnie (np. w konstytucji papieża Aleksandra III) „oczami biskupa”. W państwie frankońskim wizytacje były szczególnie dobrze zorganizowane

¹⁾ Podręczna Encyklop. Kościelna t. 41 s. 349; — Koeniger A. M. w „Lexikon für Theologie und Kirche” X (Fryburg 1938) ssp. 650-51; — Wernz F. X., *Ius decretalium* II, 2 (Rzym 1906) s. 553; — Phillips G., *Kirchenrecht* VII (Regensburg 1869) s. 221-48.

²⁾ Hinschius P., *System des kath. Kirchenrechts* II (Berlin 1978) s. 183-205; — Silnicki T., *Organizacja archidiaconatu w Polsce* (Studia nad Hist. Prawa Polskiego X, 1927) i tegoż autora, *Dzieje i ustrój Kościoła na Śląsku do końca w. XIV* (os. odb. z II t. *Historii Śląska*, Kraków 1939).

i odbywały się z udziałem przedstawicieli władzy świeckiej. Za czasów poważnego zagrożenia religii katolickiej przez luteranizm, a zwłaszcza od panowania Klemensa VII (1523—34), czywił się znowu ruch wizytacyjny¹⁾, w którym widziano słuszenie walny środek zachowania czystości wiary. Jako taki znalazł się też na porządku obrad soboru trydenckiego, który ten obowiązek dokładniej określił, obciążając nim przede wszystkim biskupów, a w ich zastępstwie archidiaconów i dziekanów.

W diecezji krakowskiej o regularnych wizytacjach, dokonywanych przez „archidiaconów lub innych”, wspominają już najstarsze statuty synodalne z r. 1320, nakazując jako zwrot kosztów przyjmować tylko dobrowolne datki w wysokości określonej przez IV sobór laterański i konstytucję papieża Bonifacego VIII²⁾. Koniecznej dla zachowania karności wizytacji klasztorów dokonywano już wówczas z ramienia najwyższych przełożonych lub też biskupa. Tak np. biskup Piotr Wysz, zarządzając coroczne wizytacje, poleca ich przeprowadzenie w klasztorach benedyktyńskich swej diecezji opatowi tynieckiemu, a w norbertańskich brzeskiemu³⁾. Andrzej z Kokorzyna odbywał jako archidiacon krakowski z polecenia biskupa Zbigniewa Oleśnickiego wizytacje (zapewne w latach 1428—35), i na podstawie doświadczeń zebranych przy tej sposobności przygotował podręcznik dla duchowieństwa parafialnego pod tytułem „Speculum sacerdotum”⁴⁾.

Wizyty przedtrydenckie, których ślady w Polsce mamy już z początkiem w. XIII, łączą się z instytucją sądów synodalnych, kontrolujących na podstawie zeznań wiarygodnych świadków stosowanie statutów przez duchowieństwo i wiernych.

¹⁾ Pastor L., *Geschichte der Päpste IX* (1923) s. 53.

²⁾ Najstarsze statuty synodalne krakowskie biskupa Nankera... wydał ks. dr Jan Fijałek (*Studia i materiały do ustawodawstwa w Polsce nr 3*), Kraków 1915 s. 43 n.

³⁾ Statuty synodu krakowskiego z r. 1392-1396 (Ulanowski B., *O pracach przygotowawczych do historii prawa kanonicznego w Polsce*, Kraków 1897, s. 37).

⁴⁾ Ks. Fijałek, *Studia do dziejów Uniwersytetu Krakowskiego*, Kraków 1898, s. 125-6.

Pomocą przy tym były zbiory pytań, których najstarszy u nas znany wzór pochodzi z w. XV⁵⁾. Sądy synodalne, które w Niemczech⁶⁾ przetrwały w niektórych okolicach aż po wiek XIX, w Polsce nie miały wielkiego znaczenia. Spotykają się prawie wyłącznie tam, gdzie sięgały bezpośrednio wpływy niemieckie, jak np. w diecezji chełmińskiej, a w XVI w. ślad ich ginie całkowicie. Trudno je na terenie Polski oddzielić od wizytacji diecezjalnych, gdyż, jak przyznaje sam Zachorowski, „wizytacje i synod diecezjalny miały już w założeniu służyć temu samemu celowi, mianowicie utrzymywania przez zwierzchnika karności wśród kleru, a więc w samych zasadniczych podstawach były sobie wspólne. Również i pytanie co do wzajemnego stosunku obydwu omawianych instytucyj jako organów sądowych nie wykazuje zasadniczej między nimi różnicy”⁷⁾. Zlewianie się obu instytucyj potwierdzają jeszcze bardziej nieznanne Zachorowskiemu źródła Archiwum Konsystorskiego w Krakowie uwzględnione w niniejszej pracy.

Szczegółowe wiadomości o wizytacjach krakowskich zachowały się dopiero w początku XVI wieku. Wpływ uchwał V soboru laterańskiego i przykład prymasa Jana Łaskiego przyczynił się do jeszcze gorliwszego ich odprawiania. Również zwolowane często od r. 1522 synody prowincjonalne podkreślały znaczenie regularnego zwiedzania diecezji przez biskupów i ich delegatów jako środka zaradczego przeciw szerzącemu się nowowierstwu. W związku z tym przypomniano obowiązki i prawa archidiaconów. W r. 1513 arcybiskup Łaski uzyskał bullę papieża Leona X w tej sprawie⁸⁾. Z powodu ważności tego urzędu miano nań wybierać tylko doktorów lub licencjatów prawa albo teologii, którzy ten stopień uzyskali

⁵⁾ Zachorowski St., *Sądy synodalne w Polsce*, Kraków 1911; Kutrzeba St., *Historia źródeł dawnego prawa kanonicznego w Polsce II*, s. 170-74.

⁶⁾ Koeniger A. M. w „*Lexikon für Theologie und Kirche*“ IX (Fryburg 1937) s. 465-8.

⁷⁾ *Sądy synodalne* s. 61.

⁸⁾ Drukowano ją odtąd w zbiorach naszych ustaw synodalnych, n.p. w *Konstytucjach Jana Wężyka* (wydanie z r. 1761 s. 48-54).

na uniwersytecie. Wyboru miały odtąd dokonywać kapituły katedralne spośród dwóch kandydatów proponowanych przez biskupa. Archidiaconi mieli stale przebywać w swym okręgu; jeśli zaś nieobecność ich przeciągnęła się ponad pół roku, mieli stracić dochód całoroczny. Ustawy krakowskiej kapituły katedralnej wskazywały tu na dawne polskie statuty synodalne, obowiązujące archidiaconów do wizytowania swych obwodów co 3 lata „osobiście lub przez odpowiednich zastępców, i to sumiennie a nie powierzchownie”. Wizytatorzy mieli egzaminować kapłanów szczególnie ze znajomości mszału i sposobu odprawiania mszy św. Za czynności wizytacyjne nie wolno było pod żadnym pozorem brać wynagrodzenia. Przejmując te statuty synody pierwszy piotrkowski i drugi łączycki za Jana Łaskiego nałożyły na niestosujących się do nich wizytatorów karę w wysokości 20 dukatów. Późniejsze synody prowincjonalne za prymasów Łatańskiego i Gamrata podkreślają ponownie obowiązki archidiaconów, nakazując zrezygnować z urzędu tym, którzy uzyskali go wbrew przepisom, nie posiadający zaś stopnia naukowego mieli brak ten uzupełnić w ciągu półtora roku²¹⁾.

Blizsze wiadomości o wizytacjach diecezji krakowskiej z tych czasów zachowały się w osobnej księdze Archiwum Konsystorskiego (Acta Episcopalia vol. II), nazwanej „*Liber vitae*“ od powtarzającego się w niej kilkakrotnie nagłówka²²⁾.

²¹⁾ Constitutiones synodorum j. w. s. 47 n. 54-6. Por. Archiwum Kapituły Krak., Liber statutorum vol. II f. 15-17 v., 22-23 v.

²²⁾ N. p. fol. 101. „*Visitacio personarum tam spiritualium quam secularium sexus utriusque necnon admonitionum euangelicarum et patenarum correctionumque penalarum ac inhibitionum per reverendos patres dominos Nicolaum Bedlenski scholasticum vicariumque in spiritualibus, Iacobum Erczeschowski decretorum doctorem canonicum et officialem generales et Georgium Mishkowski utriusque iuris doctorem et reverendissimi domini episcopi Cracoviensis cancellarium canonicos Cracovienses, visitatores generales ac commissarios per reverendissimum in Christo patrem et dominum dominum Petrum Dei gratia episcopum Cracoviensem et Regni Poloniae vicecancellarium specialiter datos et deputatos charitative ex inquisitione generali per eos et civitates Cracoviensem, Casimiriensem et Cleparciensem factarum de anno Domini millesimo quingentesimo tricesimo secundo*“.

który czasem zaczyna się też od słów „*Visitacio personarum tam spiritualium quam secularium*“. Tom ten, z którego liczne wyjątki przytoczył w tłumaczeniu ks. J. Bukowski²³⁾, zawiera oskarżenia podnoszone przed sądem biskupim przeciw osobom duchownym i świeckim przeważnie w związku z odbytą wizytacją, z lat 1510—1553, przypomina więc instytucję sądów synodalnych. Na tej podstawie można w przybliżeniu określić, gdzie i kiedy te wizytacje się odbywały, a często także, kto je odprawił. Dowiadujemy się o wynikach ich tylko negatywnych, o wykrytych nadużyciach i wykroczeniach, gdyż jest to księga sądowa, w której oczywiście wyniki dodatnie — spotykane niekiedy w dekretach reformacyjnych wizytacyj potrydenckich — się nie zapisują. Przy mniejszych przewinieniach zadawała się biskup „napomnieniem ojcowskim“, w cięższych wypadkach skazuje na większą karę pieniężną lub na więzienie w zamku biskupim w Lipowcu. Skazani muszą często własnoręcznie wpiisywać do księgi obietnicę poprawy. Procesy są przeważnie o pijaństwo, bywanie w karczmie, grę w kości, życie niemoralne, później o sprzyjanie luteranizmowi. Wizytatorami byli archidiaconi lub — zwłaszcza w mieście Krakowie — wydelegowani przez biskupa komisarze.

Pierwsza notatka w „*Liber vitae*“ dotyczy „wykonania wizytacji“ odbytej w Koziegłowach przed d. 24 kwietnia r. 1510, dalsze świadczą o tym, że w tym czasie odbyła się w całym zapewne archidiaconacie krakowskim i sądeckim (fol. 1—3 v.) Plebana Adama z Jędrzejowa, który się nie przyznał do win zarzucanych mu przez wizytatorów, kazał biskup oficjałowi zwizytować ponownie i przeprowadzić przy tym śledztwo dodatkowe. Wizytacja kościoła Mariackiego w Krakowie odbyła się przed d. 21 czerwca 1510 r. W r. 1513 (d. 11 lutego) oskarżony był ks. Franciszek, pleban z Melsztyna z okazji wizytacji archidiaconatu krakowskiego. Do października tegoż roku zakończono wizytację kościołów miast Krakowa i Kazimierza (f. 12 v. — 13). W następnym roku zwiedzono archidiaconat ra-

²³⁾ Dzieje reformacji w Polsce I s. 165-78.

domski (f. 14 v.). W r. 1521 kanonik krakowski Jan Chojęński wizytował kościoły w Wiślicy i sąsiedztwie (f. 32 v. — 35). Wyjątkowo wymienia się przy tej sposobności nie tylko zarzuty przeciw duchowieństwu miejscowemu i parafianom, lecz zarządza także reformę statutów kolegiaty, wskazując sposoby godniejszego i pożyteczniejszego dla wiernych odprawiania nabożeństw. W tym samym roku przyszła kolej na kościoły sandomierskie oraz na archidiakoniat lubelski (f. 35—39 v.).

W r. 1522 odbyła się wizytacja szpitala sandomierskiego oraz kościołów archidiakonatu krakowskiego, w których tę czynność przeprowadzono ze szczególną gorliwością (f. 41—45 v.). Z innego źródła¹⁾ wiemy o odprawionej w tym roku wizycie klasztoru i kościoła kanoników regularnych Bożego Ciała w Krakowie, którą zarządził biskup Jan Konarski na wiadomość o nadużyciach w konwencie. Wizytatorami byli biskup sufragan Jan Amicinus, archidiakon Jan Konarski, scholastyk i wikariusz generalny Mikołaj Bedleński, kustosz i kanclerz kurii Piotr Konarski, prepozyt skałmierski Jan Karnkowski oraz audytor kurii Wawrzyniec ze Słupczy. Dla reformy klasztoru wydano później dekrety dotyczące ścisłego przestrzegania reguły, obowiązków przełożonego, administracji majątku, życia zakonnego i odprawiania chórowego oficjum. W r. 1525 spotykamy jako wizytatorów generalnych i komisarzy wydelegowanych przez biskupa Tomickiego dla miast Krakowa, Kazimierza i Kleparza: Mikołaja Bedleńskiego, scholastyka i wikariusza generalnego, oraz kanoników i profesorów Jakuba Arciszewskiego i Stanisława Biela (f. 49 v. — 54). Wizytacja ta wykazała, jak dalece luteranizm zdołał się już rozszerzyć wśród świeckich i duchownych, o czym świadczą także zapiski następnych lat, wśród których jest i głośna sprawa Katarzyny Malcherowej - Weigelowej, mieszczanki krakowskiej spalonej za herezję²⁾. Były one wszakże

¹⁾ Arch. Kons. Krak., Acta personalia Słotwiński.

²⁾ Dotyczące ustępy podaje w tłumaczeniu ks. Bukowski, Dzieje reformacji I s. 175-8.

sądzone przeważnie z oskarżenia instygatora sądu biskupiego. O wizytacji jest wyraźnie mowa dopiero w r. 1532, kiedy jako komisarzy biskupich wymienia się księży Bedleńskiego, Arciszewskiego i kanclerza Jerzego Myszkwowskiego (f. 101—105 v., 109). Zwiedzają oni znowu kościoły krakowskie, kazimierskie i kleparskie, które widocznie potrzebowały szczególnie bacznej opieki; oskarżenia były głównie o herezję i jedzenie mięsa w dni postne. Podobną „wizytację duchowieństwa, szpitali i klasztorów” zarządził biskup Tomicki w porozumieniu z kapitułą katedralną w październiku r. 1539. Mieli ją przeprowadzić: Jerzy Myszkwowski, wówczas już archidiakon krakowski, i oficjał generalny Tomasz Roźnowski³⁾, który zmarł już w styczniu następnego roku. W tym czasie sądzi się też znowu trzy sprawy dotyczące parafii św. Floriana wskutek doniesienia „pewnych” komisarzy biskupich (f. 121). Wielka gorliwość wizytacyjna przejawia się w r. 1541—2 w archidiakonacie sądeckim, w którym odwiedzone zapewne wszystkie parafie (f. 124—44). Oskarżony przez archidiakona pleban w Bruśniku Franciszek zarzuca mu wszakże, iż powodem skargi jest wzbranianie się opłacania taksy wizytacyjnej. Zresztą archidiakon nie był u niego sam, lecz przysłał ks. Skorka, plebana z Wilczysk, który zamiast wizytować miał się zachować gorsząco (f. 124). W r. 1542 była znowu wizytacja miasta Krakowa oraz archidiakonatu kurzelowskiego i kolegiaty kieleckiej (f. 145—56, 159 nn.). Na tym kończą się zebrane w tym rękopisie wiadomości o wizytacjach. Skądinąd⁴⁾ wiemy jeszcze o próbie wizytowania kościoła i klasztoru w Pińczowie przez kanclerza Przewłaskiego i d-ra Marcina Kromera z polecenia biskupa Samuela Maciejewskiego. Było to w sierpniu lub wrześniu r. 1550 po wypędzeniu paulinów przez Mikołaja Oleśnickiego, który pod surowymi karami zakazując swym mieszczanom pomagać wizytatorom w czymkolwiek, uniemożliwił wizytację.

³⁾ Acta actorum Capituli Crac. III f. 233 v.

⁴⁾ Arch. Kap. Krak., Libri archivi t. V f. 101 v.-102 v.

Biskup Maciejowski w ogóle przyczynił się wydatnie do ponownego ożywienia wizytacji diecezjalnych, dla których **ka-**zał ułożyć nowe instrukcje; umiał też sobie dobrać do ich przeprowadzenia odpowiednich ludzi z archidiaconem krakowskim Bartłomiejem Gądkowskim na czele. Wytrawny ten kanonista był już bliskim współpracownikiem arcybiskupa Piotra Gamrata i kanclerzem kapituły poznańskiej²⁷⁾. Obecnie korzystał z zebranych doświadczeń dla dobra diecezji krakowskiej. Na posiedzeniu kapituły d. 4 lipca r. 1546 uwiadomił biskup Maciejowski kanoników osobiście, że głównie dla zwalczania herezji zarządził już „wizytację czyli śledztwo (inquisitionem) nad obyczajami i życiem osób duchownych i świeckich”. Wyraził przy tym życzenie, aby kapituła wybrała komisję z 3 członków dla przeprowadzenia tej wizytacji u siebie²⁸⁾. Kapituła spełniła polecenie, ale z powodu zaczynających się właśnie „wakacyj zniwnych” przeprowadzenie wizytacji odłożono najpierw do października, a następnie do końca listopada²⁹⁾, kiedy też rzeczywiście się odbyła. O wyniku nic nie wiadomo.

Wizytacja w diecezji, przede wszystkim jak zwykle w archidiaconacie krakowskim, rozpoczęła się już wcześniej. Dnia 1 lipca archidiacon Gądkowski ogłosił list zapowiedni, w którym wyłuszczył zasady, według których jako zobowiązany do corocznej wizytacji będzie ją przeprowadzał. Przepisy te obsyłał kurendą do poszczególnych parafii dekanatami, nakazując je wszystkim proboszczom przepisać sobie i przechowywać. Dekret ten jego był już raz ogłoszony drukiem przez ks. Piotra Davida³⁰⁾ według odpisu archipresbitera Marcina Pobiednika z kart wklejonych do mszału, ale odpis to błędny i znacznie skrócony. Już z tej publikacji pokazało się, że jest to ważne

²⁷⁾ Łętowski L. ks., Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich, t. II (Kraków 1852) s. 244; — Korytkowski Jan. ks., Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej t. II (Gniezno 1883) s. 45-8.

²⁸⁾ Acta actorum Cap. Crac. v. IV f. 159v.-160.

²⁹⁾ L. c. f. 183v. i 190v.

³⁰⁾ „Przepisy archidiacona krakowskiego B. Gądkowskiego” (Collectanea theologica 1933, os. odb.).

źródło dla historii prawa kościelnego, bo choć zbliżone do znanych dotąd „Ordines visitationis”³¹⁾, jest przecież uzupełnione i przystosowane do potrzeb czasów walki z protestantyzmem u nas. Warto więc chyba wydać je tu ponownie na podstawie odpisu poprawnego i kompletnego, znajdującego się w Archiwum Kapituły Krakowskiej³²⁾. Dekret ten dotyczy wizytacji kościołów i cmentarzy, ale przede wszystkim zajmuje się życiem i obowiązkami duchowieństwa, które są obszernie wyłuszczone. W tej samej księdze zachowały się jeszcze zbiory pytań ułożone dla tej wizytacji r. 1546. Wynika z nich, że u kanoników katedralnych badano gorliwość w pełnieniu obowiązków, moralność życia i stosunek do protestantyzmu³³⁾. Kwestionariusz wizyty kościołów parafialnych każe kontrolować stan domu Bożego, ołtarzy, naczyń i paramentów liturgicznych oraz cmentarza, po czym w 13 pytaniach zajmuje się życiem religijnym i moralnym proboszcza i jego współpracowników, w dalszych 13 życiem „owieczek i wilków”, tj. katolików i niekatolików (w tym i Żydów). Osobno mieli wizytatorzy badać stan szpitali istniejących wówczas w każdej prawie parafii i stwierdzić, czy mieszkający w nich doznawali należytej opieki dla ciała i duszy. Stanem klasztorów męskich i żeńskich, o ile podlegały wizytacji biskupa diecezjalnego, zajmowały się oddzielne kwestionariusze³⁴⁾.

Widać z nich wszystkich, że głównym celem wizyty było utwierdzenie duchowieństwa i parafian w wierze katolickiej i życiu według wiary, aby przez to zahamować dalszy rozwój różnowierstwa, a z czasem wytepić je zupełnie. Ten cel główny podkreślają także wyraźnie statuty polskich synodów prowincjonalnych z okresu soboru trydenckiego, które bardzo podnoszą wielkie znaczenie wizytacji. Obowiązek ich odprawiania ciąży przede wszystkim na biskupach, którzy powinni go speł-

³¹⁾ Kutrzeba, Historia źródeł II 175.

³²⁾ Zob. niżej „Dekrety i formularze” nr 1.

³³⁾ Toż nr 2.

³⁴⁾ J. w. nr 3.

niać corocznie sami lub „przez mężów uczonych, zdalnych do głoszenia słowa Bożego“, uwzględniając przy tym szczególnie miejscowości znaczniejsze i ludniejsze. Jako zadanie wizytatorów, którzy mają swe przybycie przedtem zapowiadać, synod r. 1561 określa, iż mają „katolików utwierdzać w wierze świętej, chwiejnych podnosić, odłączonych zaś od Kościoła katolickiego przez kazania, napominanie i rozmowy nawracać... Nadurycia powinni usuwać, grzeszników publicznych... doprowadzać do pokuty ojcowskim napomnieniem lub zmuszać do niej cenzurą kościelną“. Wizytacje mają sprawić, aby wierni mieli wszędzie możność uczęszczania na nabożeństwa i przyjmowania sakramentów św.; dlatego w okolicach, gdzie kościoły są zabrane przez protestantów lub nie ma kapłana katolickiego, należy opiekę nad opuszczonymi zlecić sąsiednim proboszczom, jak również dbać o utrzymanie kapłanów pozbawionych dochodów przez nowowierców. Staranie się o odzyskanie utraconych uposażeń kościelnych staje się odtąd jednym z ważniejszych celów wizytacji, który szczególnie uczynił z potrydenckich ich aktów tak ważne źródło historyczne. Już synod nasz z r. 1561 postanowił, „aby wszystkie owoce i dochody beneficjów i kościołów zabranych, mianowicie z świątyń, dziesięcin, czynszów, hipotek i inne jakiegokolwiek dochody najprzewielebniejsi księża ordynariusze miejscowi według możliwości ...odzyskali i z rąk heretyków wydobyli. ...Dochody zaś wszelkie ograbionych i sprofanowanych kościołów dawne spisane niech każą przechowywać przy swych kapitułach katedralnych do tego czasu, kiedy przez miłosierdzie Boże kościoły zabrane będą mogły być nareszcie przywrócone do dawnej wolności“²⁴⁾. Wskutek tej uchwały odtąd wizytatorzy tak starannie spisują dawne i obecne uposażenie kościołów, przytaczają lub przepisują w całości dokumenty erekcyjne i inne dotyczące majątku kościelnego. Dlatego też między innymi przechowuje się te akta tak troskliwie, i to w Archiwum kapituły katedralnej, z którego nawet

²⁴⁾ Arch. Kap. Krak., Libri statutorum II f. 36-38v.

biskupom wydaje się je tylko za rewersem i poręczeniem członków kapituły. Dopiero znacznie później, a szczególnie od początku XVIII wieku, akty wizytacyjne zaczyna się składać do archiwum konsystorskiego.

Wizytacji zarządzonej w r. 1546 nie przeprowadzono w diecezji krakowskiej dość sumiennie, tak, że kapituła zarzucała biskupowi Samuelowi Maciejowskiemu w październiku r. 1549, że nie nastąpiły dotąd „żadne egzekucje wizytacji, żadne karania wykroczeń, żadne... kroki przeciw publicznym i oczywistym heretykom“²⁵⁾. Dwa lata później zaś delegaci kapituły krakowskiej upominają publicznie na synodzie biskupów, aby nareszcie wykonali uchwałę poprzedniego synodu dotyczącą wizytacji, „a jeżeli jednego roku nie mogą zwizytować całej swej diecezji, powinni zwiedzić przynajmniej dwa archidiaconaty, lub choćby jeden, a w drugim, trzecim, czwartym resztę, aż obejmą diecezję w całości“²⁶⁾. W tym czasie odbywał się już s o b ó r t r y d e n c k i (1545—63), który jak pod wieloma innymi względami, tak i w praktyce wizytacyjnej Kościoła stanowił punkt zwrotny. Pomędzy dekretami jego reformacyjnymi znajduje się nakaz (sess. XXIV c. 3) wizytowania²⁷⁾ parafij każdej

²⁵⁾ Acta actorum Capituli Crac. IV f. 330v.

²⁶⁾ Chrzanoski — Kot, Humanizm i reformacja w Polsce, Lwów 1927, s. 353.

²⁷⁾ „Patriarchae, primates, metropolitani et episcopi propriam dioecesim per se ipsos, aut, si legitime impediti fuerint, per suum generalem vicarium aut visitatorem, si quotannis totam propter eius latitudinem visitare non poterunt, saltem maiorem eius partem, ita tamen, ut tota biennio per se vel visitatores suos complectantur, visitare non praetermittant. ...archidiaconi autem, decani et alii inferiores in his ecclesiis, ubi hactenus visitationem exercere legitime consueverunt, debeant quidem, assumpto notario, de consensu episcopi deinceps per se ipsos tantum ibidem visitare. ...Visitationum autem omnium istarum praecipuus sit scopus sanam orthodoxamque doctrinam expulsis haeresibus inducere, bonos mores tueri, pravos corrigere, populum cohortationibus et admonitionibus ad religionem, pacem innocentiamque accendere, cetera, prout locus tempus et occasio feret, ex visitantium prudentia ad fidellium fructum constituere. Quae ut facilius feliciter succedant, monentur praedicti omnes et singuli, ad quos visitatio spectat, ut paternam caritatem christianoque zelo omnes amplectantur, ideoque modesto contenti equitatu famulatuque, studeant quam celerrime, debita tamen cum diligentia, visitationem ipsam absolvere. Interimque caveant, ne

diecezji co rok, w większych biskupstwach co 2 lata. Pełnić go mają biskupi osobiście lub przez swego wikariusza generalnego albo przez innego wizytatora. Do godności archidiaconów mają być wynoszeni mężczyźni odznaczający się pobożnością i przyświecający innym dobrym przykładem (sess. XXIV c. 12). Archidiaconi, dziekani i inni duchowni mogą według dotychczasowego zwyczaju za zgodą biskupa w dalszym ciągu wizytować, ale tylko osobiście. Jako cel wizytacji podaje się utwierdzenie w wierze katolickiej, zwalczanie herezji. Sobór odnawia też dawne przepisy zakazujące obciążać duchowieństwo przy tej okazji opłatami prócz kosztów wyżywienia wizytatora i nieodzownej jego świty. Zwiedzając parafie mieli rządcy diecezji poznawać stan umysłowy i moralny swego duchowieństwa i wiernych oraz zastosować odpowiednie środki zaradcze dla odrodzenia i pogłębienia życia katolickiego, które zwłaszcza w okresie reformacji protestanckiej bardzo podupadło. Wizytacje były zarazem najlepszym przygotowaniem do zarządzonych również przez sobór synodów diecezjalnych i prowincjonalnych, to też związek potrydenckich dekretów synodalnych z aktami wizytacyjnymi jest widoczny. Gorliwsi biskupi rozpoczęli wykonywać dekret soborowy zaraz po jego wydaniu tym bardziej, że nie wprowadzał on nic zupełnie nowego. Wizytacje poczęto teraz przeprowadzać w sposób bardziej odpowiadający zmienionym warunkom i w regularnych odstępach czasu, zwłaszcza odkąd papież za przykładem Piusa V^o) i Grzegorza XIII zaczęli ściśle kontrolować wykonanie rozporządzenia. Całemu Kościołowi przodował w tym św. Karol Boromeusz, arcybiskup

inutilibus sumptibus cuiquam graves onerosive sint, nevelius aut quisquam suorum quicquam procuratoris causa pro visitatione, etiam testamentorum ad plures usus, praeter id quod ex relictis pijs iure debetur, aut alio quovis nomine, nec pecuniam nec munus, quodcumque sit, etiam qualitercumque offeratur, recipiant, non obstante quocumque consuetudine, etiam immemorabili, exceptis tamen victualibus, quae sibi ac suis frugaliter moderateque pro temporis tantum necessitate, et non ultra, erunt ministranda. Sit tamen in optione eorum qui visitantur, si malint solvere in quod erat ab ipsis antea solvi, certis pecuniis taxata, consultum, an vero praedicta victualia subministrare.

^o) Pastor L., Geschichte der Päpste t. VIII (Fryburg 1920) s. 159 nn.

Mediolanu, odbywający wizytacje osobiście wśród niesłychanych trudności i niewygód, nawet w górzystym terenie szwajcarskiej części swej ogromnej diecezji. Także na jego formularzach i sprawozdaniach wzorowali się inni pasterze. Praktyczne przepisy wizytacyjne dla biskupów ułożył on na synodzie prowincjonalnym w Mediolanie r. 1566°). Obok wskazówek ściśle duszpasterskich podają one sposób badania kościoła i jego własności, cmentarza, szpitala i szkół. Wizytator ma się między innymi przekonać, „czy księgi kościelne, stare pisma, dokumenty i przywileje się przechowują“ i czy duchowieństwo „broni praw i własności dóbr kościelnych“. U proboszczów należy się przekonać, czy prowadzą księgi przepisane przez sobór, tj. metryki chrztów, zawartych małżeństw, bierzmowanych i zmarłych. Na te punkty także i polskie przepisy wizytacyjne kładą szczególny nacisk.

Episkopat polski bynajmniej nie ustępował w gorliwości biskupom innych krajów, mając w swych szeregach żywy komentarz do uchwał soboru w osobie byłego na nim legata papieskiego Stanisława Hozjusza. To też niektórzy biskupi poczęli stosować dekrety, zanim jeszcze zostały w Polsce ogłoszone urzędowo, co nastąpiło dopiero na synodzie piotrkowskim r. 1577. Do najgorliwszych pod tym względem należał obok Hozjusza^o) biskup kujawski Stanisław Karnkowski^o). Akta wizytacyj^o) spisywano możliwie starannie, tym bardziej, że na ich podstawie kontrolowano przy następnych wizytach stan parafii, kościoła i duchowieństwa; prócz tego zawierały one

^o) Constitutiones et decreta condita in provinciali synodo Mediolanensi, ed. P. Galestri, Mediolani (1566), s. 89-95.

^o) Akta najstarszej rozpoczętej przez niego w r. 1565 wizytacji diec. warmińskiej były do niedawna w Arch. Diec. we Fromborku; por. Glema t. ks., O archiwach warmińskich („Archeion“ IX, 1931) s. 24.

^o) Por. Monumenta Historica Dioec. Wladislawiensis XVI—XVII, Włocławek 1898-9.

^o) Nic do naszego tematu nie daje artykuł G. Müllera, Visitationsakten als Geschichtsquellen (Deutsche Geschichtsblätter XVII, 1916, s. 279-309). Mowa w nim tylko o wizytacjach klasztorów i to w sposób niesystematyczny, z dodatkiem dość obfitego spisu literatury mniej lub więcej związanej z tematem.

ważne wiadomości m. in. pod względem majątkowym, które zwłaszcza w okresie rewindykacji zbierano troskliwie. Protokoły wizytacji podają nazwę i tytuł kościoła, jego opis nieraz bardzo szczegółowy, inwentarz skarbcza, archiwum i biblioteki, wykaz wsi należących do parafii, jej uposażenie, mniej lub więcej dokładne uwagi o istniejących na jej obszarze szpitalach, bractwach, szkołach, wreszcie o miejscowym duchowieństwie. Nie rzadko przytacza się w całości lub w wyciągach dotyczące dokumenty lub ważne wiadomości z dziejów beneficjum. Sporo tych cennych źródeł historycznych zachowało się po archiwach biskupich, kapitulnych i parafialnych, a nawet w zbiorach prywatnych. Dotąd brak niestety ich wykazu. Pierwszy począł je u nas wyzyskiwać Józef Łukaszewicz w swym „Krótkim opisie historycznym kościołów parafialnych w dawnej diecezji poznańskiej”¹⁾. Odtąd poczęto zwracać uwagę na ich wielką wartość źródłową, ale stosunkowo niewiele ogłoszono dotąd drukiem, co też i nadal pozostaje jednym z ważniejszych postulatów naszego programu wydawniczego źródeł historycznych, jak to już w r. 1919 podkreślili ks. J. Fijałek i St. Zachorowski²⁾. Pierwsze kroki poczynił tu (w r. 1897) niezmordowany ks. Stanisław Chodyński w swych „Monumenta historica dioecesis Wladislaviensis”, a za jego przykładem Towarzystwo Naukowe w Toruniu wydało najdawniejsze wizytacje archidiaconatu pomorskiego oraz dwie najstarsze zachowane w całości wizyty diecezji chełmińskiej za biskupa Andrzeja Leszczyńskiego (1647) i Andrzeja Olszowskiego (1667—72)³⁾. Także Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu i na Śląsku⁴⁾ mogą się wykazać tego rodzaju publikacjami. W r. 1911 prof. dr St. Kot w jednej z pierwszych swych prac naukowych wy-

¹⁾ Poznań 1858-63, 3 tomy.

²⁾ „O potrzebach wydawniczych w zakresie źródeł historii Kościoła w Polsce” („Nauka Polska” II, Warsz. 1919, s. 232-4).

³⁾ Glemma T. ks., *Historiografia diec. chełmińskiej*, Kraków 1925, s. 14-16.

⁴⁾ Akta wizytacji dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego... 1598, wyd. ks. dr M. Wojtas, Katowice 1938.

zyskał sumiennie materiał do dziejów szkolnictwa, znajdujący się w zbiorze aktów wizytacyjnych Archiwum Kapituły Katedralnej w Krakowie⁵⁾. Najstarszą z tych ksiąg jest protokół wizytacji dokonanej za biskupa Filipa Padniewskiego, z której także ks. J. Bukowski⁶⁾ ogłosił wyjątki. Opis tej księgi i wykaz wizytowanych kościołów pozwoli badaczom należycie zorientować się w jej treści i ocenić jej znaczenie jako źródła.

2. Wizytacja biskupa Padniewskiego.

Diecezja krakowska, która posiada największy zapewne w Polsce zbiór aktów wizytacyjnych w Archiwum Kapituły Katedralnej (tomów 66) i Konsystorskim (tomów 68), może się także poszczycić najdawniejszą ze znanych u nas (obok Hozjuszowej) potrydenckich wizytacji biskupich. Została ona przeprowadzona w latach 1565—70⁷⁾, jeszcze przed urzędowym przyjęciem dekretów trydenckich przez episkopat polski, za rządów biskupa Filipa Padniewskiego. Akta jej przechowywane początkowo w oddzielnych fascykulach, zostały za kardynała Maciejowskiego⁸⁾ razem oprawione w jednym tomie z sygnaturą „Libri visitationum” o formacie folio. Na kilku arkuszach formatu ósemki spisane są przeważnie uwagi dotyczące życia kleru (t. zw. „visitatio interior”). Tom posiada indeks alfabetyczny kościołów w nim wymienionych (s. 3—8) i osobny dla archidiaconatu lubelskiego (s. 247), ułożony za czasów kardynała Maciejowskiego. Został on w ostatnich latach, gdy Archiwum Kapitulne kierował ks. J. Fijałek († 1936), na nowo oprawiony w biały pergamin i odpowiednio odrestaurowany; porządku kart przy tym nie zmieniano, tak, że niektóre jak da-

⁵⁾ Szkolnictwo parafialne w Małopolsce („Museum” r. 27, t. 3, dod. 3, Lwów 1911 s. 1-435).

⁶⁾ *Dzieje reformacji w Polsce t. I*, Kraków 1883.

⁷⁾ W „Museum” l. c. s. 116 mylnie 1565-1571.

⁸⁾ Wskazuje na to charakter pisma karty tytułowej i indeksów, ten sam co w aktach wizytacyjnych tego kardynała.

wniej pozostały poprzestawiane. Rękopis jest na ogół niezłe zachowany, jednak dolna połowa kart wykazuje ślady wilgoci, które częściowo utrudniają odczytywanie tekstu. Tom posiada dawną foliację atramentem częściowo błędną, wykazującą 226 kart; nowsza paginacja ołówkiem liczy stron 544. Charakter pisma jest różnorodny, gdyż każdy wizytator spisywał wyniki swych dochodzeń własnoręcznie lub też kazał je notować swemu notariuszowi. Są to czystopisy tych aktów, podpisane przez wizytatora lub notariusza, czasem potwierdzone pieczęcią. Akty wizytacyjne kościołów miasta Krakowa mają częściowo dopiski późniejsze, z których wynika, że były przedkładane komisji biskupiej za Piotra Tylickiego d. 10 marca 1610 r. przy sposobności nowej wizytacji. Pismo aktów jest na ogół kaligraficzne i mimo częściowego wypłowienia i zbutwienia z niewielkimi wyjątkami dostatecznie czytelne. Akty spisane są po łacinie, językiem bynajmniej nie klasycznym. Niektórzy wizytatorzy, zwłaszcza w archidiaconacie lubelskim (dr Jakub Montanus) i krakowskim (oprócz miasta samego) pomagają sobie gęsto językiem polskim, gdzie im brakowało wyrazów łacińskich, szczególnie przy spisywaniu inwentarzy skarbcza kościelnego. Inwentarze na str. 523—33 sporządzone są przez plebanów całe w języku polskim.

Akty wizytacji w tekście oryginalnym nie są dotąd właściwie nawet w wyjątkach nigdzie ogłoszone. Prof. Kot wyzyskał w swej wyżej wspomnianej pracy obok innych tomów wizyt biskupich z Archiwum Kapituły Katedralnej Krakowskiej także wizytę Padniewskiego, z której (na str. 123 i nn.) wydobyl wszystkie wiadomości dotyczące stanu szkolnictwa oraz niektóre wzmianki o ruchu różnowierczym. Prócz tego podał (na str. 8—9) ogólne uwagi o szkolnictwie na podstawie tej wizytacji. Wzmianki wizyty dotyczące szkolnictwa są dla miasta Krakowa dość obfite, poza tym skąpe. — Ks. Bukowski zawdzięcza wizycie Padniewskiego dużo ważnego materiału dla swych „Dziejów reformacji w Polsce“, ale nie wyzyskał go w całości. Korzysta z niej na stronach 584—94 i 622—7 tomu I,

opisując na jej podstawie głównie stan religijno-moralny duchowieństwa i szlachty w diecezji krakowskiej, oraz przy zestawieniu wykazu najdawniejszych zborów protestanckich w Małopolsce (s. 405 nn.)¹⁾. Na tym samym materiale oparta jest tablica statystyczna (t. I s. 593), przytaczająca przy każdym dekanacie względnie okręgu wizytowanym ilość plebanii „obsadzonych osobami duchownymi“, „osobami świeckimi“, „nieobsadzonych“ i „kościółów sprofanowanych“²⁾. Sporo jednak w tym wszystkim nieścisłości. — Krótkie cytaty z rękopisu bez podania archiwum, w którym się mieści, przytacza N. Lubowicz³⁾. Prócz tych autorów, którzy najobficiej korzystali z naszej księgi, wyzyskano niektóre jej ustępy jak dotyczące szpitala św. Ducha⁴⁾, czy „krwawego burmistrza“ Erazma Czeczotki⁵⁾, czy wreszcie dziejów niektórych parafij w niej wymienionych⁶⁾.

Dużo wszakże jeszcze pozostało materiału zupełnie nietkniętego, a tym ważniejszego, że są to najstarsze zachowane akty wizytacji nie tylko diecezji krakowskiej, ale — obok warmińskich — w całej Polsce. Odprawiana w okresie największego natężenia różnowierstwa, chwyta jeszcze na gorąco etapy walki jęgo z Kościołem katolickim i przedstawia stosunki, które już za następnej wizyty kardynała Radziwiłła pod koniec XVI wieku należą częściowo zupełnie do przeszłości. Najobszerniej uwzględniony jest stan kościołów (parafialnych, kolegiackich i konwentualnych) miasta Krakowa, z innych części diecezji sprawozdania są nierównomierne, ograniczające się do jednego

¹⁾ Liczby stron podane w indeksie „Dziejów“ są błędne i niekompletne.

²⁾ W zestawieniu jest kilka błędów rachunkowych (n. p. suma ogólna kościołów zwizytowanych wynosi 389, nie 392).

³⁾ Nacząło katolickiej reakcji (Warsz. 1890) przyp. do s. 3-7, 10, 178.

⁴⁾ Tomkowicz St., Szpital św. Ducha, Kr. 1892, i Wachholz L., Szpitale krakowskie, Kr. 1921-4 (s. 174-7 i 114 nn.).

⁵⁾ Muezkowski J. w „Bibliotece Krakowskiej“ nr 86.

⁶⁾ Ks. Zygmunt Dunin Kosiński w „Notificationes e Curia Principis Episcopi Cracoviensis“ 1892 s. 73-5, 1894 s. 56 n.

lub najwyżej kilku zdań lub też obejmujące po kilka stron o każdej parafii.

Wizytacja za biskupa Padniewskiego objęła tylko część ówczesnej diecezji krakowskiej. Z archidiakonatu krakowskiego zwizytowane zostało miasto Kraków (kościół parafialny N. Marii Panny i św. Szczepana, kościoły kolegiackie i niektóre klasztorne), oraz w całości lub częściowo dekanaty jędrzejowski, lelowski, lipnicki, skalski, tarnowski, wojnicki, wołbromski i ksiąski, z archidiakonatu sandomierskiego dekanaty: kijski, sokoliński i pacanowski, z sądeckiego dekanaty: bobowski, biecki, jasielski, mielecki, nowotarski, pilzneński, ropczycki, sądecki i żmigrodzki; z lubelskiego dekanaty: chodelski, łukowski, parczowski, radomski, stężycki i zwoleński. Brak aktów wizytacyjnych części archidiakonatu sandomierskiego i całego zawichoskiego oraz dekanatów: dobczyckiego, kieleckiego, nowogórskiego, opatowieckiego, oświęcimskiego, proszowickiego, pszczyńskiego, skawińskiego, siewierskiego (czyli bytomskiego), wielickiego, witowskiego i zatorskiego (archidiakonaty krakowski), oraz dekanatu soleckiego (archidiakonaty sądecki). Nie wynika z tego, że wizytacji tam nie było, gdyż np. odbyła się ona na pewno w dekanacie skawińskim, a przecież z jej aktów pozostały tylko urywki. Zachowane akty wizytacyjne nie obejmują w każdym razie nawet połowy ówczesnej diecezji krakowskiej^{*)}.

Wizytacja odbyła się za rządów biskupa Filipa Padniewskiego (1560—72), który wprowadził godnie kontynuował tradycję mecenasów nauki na stolicy krakowskiej, ale jako pasterz w czasach groźnych dla Kościoła nie starał się dostatecznie o odrodzenie i utrzymanie życia katolickiego w dachu Hozjuszów i Karnkowskich. Przeciwnie, zarzucano mu pobłażanie odszczepieństwu, skarżono się na upadek moralny ducho-

*) Szczegółowe zestawienia u ks. Bukowskiego o. c. I s. 593 i 591, jak i wyliczenie parafii diecezji krakowskiej według wizytacji kardynała Jerzego Radziwiła, dokończonych za rządów Bernarda Maciejowskiego i Piotra Tylickiego, są nieścisłe.

wieństwa, zaniedbanie nabożeństw, profanowanie kościołów przez protestantów i zabieranie przez nich uposażenia parafii, których wiele w tym czasie dla katolików zostało straconych. Napominała o to często swego biskupa kapituła krakowska, domagając się od niego zarządzenia złu powstałemu po wielkiej części wskutek długiego braku nadzoru^{*)}. Kapituła ta, która na synodzie prowincjonalnym r. 1551 w najbardziej stanowczy sposób bez wszelkich niedomówień surowo karciała episkopat i duchowieństwo polskie za błędy i zaniedbania, strofując winnych imiennie, nie wahała się i swemu własnemu biskupowi przypominać zaniedbane obowiązki. Za jej też głównie sprawą zarządzona została jako ważny środek odrodzenia religijnego ta pierwsza wizytacja potrydencka. O tym ważnym zdarzeniu w rządach biskupa Padniewskiego milczą jego biografowie^{**)}. Biskup sam nigdzie nie wizytował, do czego według ustaw trydenckich nie był też ściśle zobowiązany. Tłumaczył się przeciążeniem pracą dla dobra Rzeczypospolitej jako podkanclerzy koronny. W zastępstwie biskupa w pierwszym rządzie powołani byli do wizytowania archidiakoni, którym sobór, ograniczający zresztą ich władzę, pozostawił jako „oczom biskupa“ to prawo zarazem i obowiązek^{***)}. Ówczesna diecezja krakowska była podzielona na 5 archidiakonatów: krakowski, sandomierski, zawichoski, sądecki i lubelski. W związku z zarządzoną wizytacją stoją zmiany dokonane w tym czasie na stanowiskach archidiakonów. Gdy w r. 1564 kanonik krakowski Wawrzyniec Kierski, zaniedbujący obowiązek wizytacji, pozbawiony został archidiazonii sandomierskiej, kapituła mogła biskupowi zwrócić uwagę, że i inni archidiakoni winni są takich samych, a na-

*) „... Clerum sensim dilabi et exinde cultum divinum et officia instituta diminui propter profanatas multas ecclesias et extincta quam plurimi beneficia, praeterea denegatione proventus multi sacerdotes beneficia sua derelinquunt, nonnulli ad castra haereticorum transfugunt“... („Proponenda rmo dno nostro breviter“ z początku października 1566 w Arch. Kapł. Krak., Libri archivi VI nr 382). Zob. też niżej Dekrety nr 5.

**) Obszerniejszego życiorysu Padniewskiego zresztą nie ma.

**) Sess. XXIV c. 12.

wet większych jeszcze zaniedbań w urzędzie, a mimo to nie zostali ukarani¹⁾). Może ta interwencja spowodowała dalsze kroki Padniewskiego w tym kierunku. W r. 1566 został mianowicie archidiaconem sądeckim na miejsce bawiącego w Neapolu w charakterze agenta polskiego Pawła Stempowskiego²⁾ Aleksander Wdziekoński, a gdy i ten okazał się niegodnym tak odpowiedzialnego stanowiska, już 2 lata później go utracił „z powodu egzorbitancji w wierze i religii katolickiej“, a jego następcą został ks. Mikołaj Pasek, archidiacon kruszwicki³⁾. Również w r. 1566 zaszła zmiana na archidiaconi zawichoskiej, której pozbawiono ks. Jakuba Paczyńskiego, ponieważ od 12 lat już nie rezydował i nie wizytował, a mimo upomnień się nie poprawił⁴⁾).

Wizytatorowie otrzymywali od biskupa osobną nominację, najczęściej z prawem delegowania zastępców. Dla miasta Krakowa zamianował ich d. 23 lutego 1568 pięciu: z pomiędzy kanoników kapituły katedralnej księży Andrzeja Krajewskiego archidiacona krakowskiego, Marcina Izdbieńskiego z Ruśca kustosza kapitułnego, wikariusza biskupiego in spiritualibus i oficjała generalnego, doktora Zygmunta z Stężycy, Marcina Żydowskiego i Stanisława Dąbrowskiego. Czy Marcin Izdbieński i Zygmunt ze Stężycy rzeczywiście wizytowali, na to istniejące źródła nie dają odpowiedzi. Najwyższą działalność wizytatorską rozwinął ks. Andrzej Krajewski⁵⁾, który jako archidiacon krakowski (od 26 sierpnia 1563 r.) w pierwszym rzędzie był do niej powołany. Archidiacon gnieźnieński i łeczycki, były sekretarz królewski i kanclerz biskupi, znany z gorliwości i ducha kościelnego, posiadał też potrzebne do tego

¹⁾ List Kapituły krak. do Padniewskiego z d. 12 maja 1564 (Arch. Kap. Krak., Libri Archivi VI nr 287).

²⁾ Kot St., Z dziejów propagandy polskiej w wieku XVI (Odb. z „Prac polonistycznych“ ofiarowanych prof. Janowi Łosiowi) s. 5.

³⁾ Arch. Konsyst. Krak., Acta episcopalia vol. 29 f. 352 v. i 393v-4v.

⁴⁾ Arch. Kap. Krak., Lib. Archivi VI nr 306-7.

⁵⁾ Łętowski, Katalog III s. 169.

przymioty⁶⁾). Wspólnie z księżmi Żydowskim i Dąbrowskim zwiedził kościoły miasta Krakowa oraz parafie dekanatu kijskiego, a może i innych w archidiaconacie. Odbył także w towarzystwie księży Izdbieńskiego i Żydowskiego wizytację klasztoru w Staniątkach w marcu r. 1570, podczas której ksieni Anna Stradomska zrzekła się urzędu, po czym wybrano na jej miejsce Agnieszkę Maciejowską⁷⁾. W niedzielę „Reminiscere“ wyruszył ks. Krajewski z ks. Izdbieńskim oraz notariuszem ks. Brzostowskim na wizytację klasztorów w Miechowie, Jędrzejowie i Imbramowicach, skąd wrócili d. 25 lutego⁸⁾. Mężem podobnych jak ks. Krajewski zalet był najbliższy jego współpracownik ks. Stanisław Dąbrowski⁹⁾, który dzięki talentowi administracyjnemu oddawał poważne przysługi kilku prymasom oraz kapitułom gnieźnieńskiej i krakowskiej, w bliskich będący stosunkach z kardynałem Hozjuszem, co już samo przez się świadczy o jego poglądach na reformę kościelną. Dowodem wielkiego do niego zaufania episkopatu jest fakt powierzenia mu wspólnie z ks. Izdbieńskim wydawnictwa zbioru polskich ustaw synodalnych¹⁰⁾. Trzeci współwizytator krakowski, ks. Marcin Żydowski, należał do najbardziej szanowanych kanoników; ceniony był szczególnie dla swej skromności i pracowitości¹¹⁾. Lustracji dekanatu ksiąskiego i części dekanatów sąsiednich dokonał ks. Bartłomiej z Krakowa. Dekanat lelowski wizytował z polecenia archidiacona gorliwy ks. Stanisław Szedziński, dr praw, ówczesny kanonik wieluński, późniejszy biskup sufragan poznański. Z wizytacji

⁶⁾ Nagrobek w katedrze krakowskiej chwali go jako „vir pietate praeclarus, moribus gravis et constans, lingua disertus, ingenio acutus, doctrina solidus, consilio solers, iudicio maturus, disciplina ecclesiastica tenax, in referendis ecclesiasticis et politicis laboribus cum omnium bonorum laude et admiratione indefatigabilis“ (Por. Acta actorum Cap. Crac. VI f. 250v.).

⁷⁾ Arch. Kap. Kr., Libri archivi VIII f. 39v-42v. W Księdze Wizyt. Padniewskiego nie ma o tym wzmianki.

⁸⁾ Acta actorum Cap. Cr. VI f. 157v., 158v.

⁹⁾ Polski Słownik Biogr. V s. 20n.

¹⁰⁾ Kutrzeba Hist. źródeł I s. 115.

¹¹⁾ Łętowski, Katalog IV s. 319.

archidiakonatu lubelskiego dobrze się wywiązał archidiakon ks. Jakub Montanus, doktor teologii i medycyny, były lekarz nadworny biskupa Padniewskiego i zasłużony prokurator kapituły krakowskiej⁷¹⁾. Archidiakonat sądecki zwiedził ks. Marek, pleban lipnicki, oficjał i dziekan sądecki⁷²⁾ jako komisarz szczególnie do tego przez biskupa zamianowany, w towarzystwie kilku proboszczów jako świadków. Do wizytacji dekanatu skawińskiego wydelegował archidiakon krakowski magistra akademii ks. Wojciecha Buszowskiego, kantora kolegiaty św. Floriana i plebana olkuskiego⁷³⁾. Do zlustrowania dekanatu kieleckiego był wyznaczony dziekan tamtejszy ks. Stanisław Grotkowski, który wydelegował do tego ks. Jana Mierzanowskiego, plebana w Starym Radomsku. Jak niektórzy inni wizytatorzy ks. Mierzanowski spisał osobiście akta swej wizytacji, nie wyręczając się osobnym notariuszem. Głównym sekretarzem wizytatorów miasta Krakowa był zasłużony długoletni notariusz kapituły katedralnej ks. Walenty Brzostowski, kapłan diecezji przemyskiej, proboszcz w Raciborowicach⁷⁴⁾.

Czas, w którym wizytowano poszczególne kościoły, nie zawsze jest dokładnie znany, w niektórych protokołach podane są daty przy każdej parafii, w innych nie ma ich zupełnie. O ile dziś można stwierdzić, zaczęły się wizytacje najpierw w archidiakonatach mniejszych, gdzie nie wymagały dużo czasu. Przeprowadzano je zgodnie z życzeniem soboru trydenckiego na ogół szybko, załatwiając nieraz po kilka parafij wiejskich dziennie, aby nie obciążać niepotrzebnie duchowieństwa parafialnego

⁷¹⁾ Łętowski o. c. III s. 349n.

⁷²⁾ Arch. Konsyst. Kr., Acta officialia vol. 106 s. 165.

⁷³⁾ Zob. niżej formularz nr 4. B. pochodził z Grzybowa, na kantonie został instytuowany 21. XI 1569 (Arch. Kons. Kr., Acta Officialia vol. 104 a. 1127, vol. 105 s. 1193-4). Był „zapalonym hebraistą” (Barycz, Historia Uniw. Jagiellońskiego s. 95).

⁷⁴⁾ Podpisywał się pełnym tytułem: „Valentinus Brzostowski, Michaelis de Brzostowka, parochus Raciborovicensis, diocesis Premislensis presbyter, sacra apostolica et imperiali auctoritatibus publicus notarius” (Arch. Kapit. Kr. passim, zwłaszcza Libri archivi t. VI i VII).

kosztami utrzymania wizytatora, jego towarzyszy i służby. Wobec tego w archidiakonacie lubelskim wizytacja była już zakończona d. 21 maja 1565 r., w sądeckim trwała od d. 6 października tegoż roku do 31 stycznia roku następnego (z przerwami), w dekanacie kijskim archidiakonatu krakowskiego przeprowadzono ją od 28 października do 7 listopada 1565 r., w lewowskim w ciągu października r. 1566, dla ksiąskiego (7 marca do 29 kwietnia) nie podano daty rocznej, ale wizytacja odbyła się zapewne w r. 1566. Wizytacja kościołów krakowskich przez wspomnianych 3-ch wizytatorów odbyła się w dn. od 15 marca do 5 kwietnia 1568 r., a w dekanacie kieleckim została przeprowadzona dopiero w ciągu r. 1570. W ogóle trwała zatem w diecezji krakowskiej przez 5 lat, nie obejmując zapewne całego jej obszaru.

Przebieg wizytacji da się odtworzyć na podstawie zachowanych protokołów, choć formularzy i pism urzędowych jej dotyczących kilka zaledwie się zachowało, które przytoczono w dodatku niniejszej pracy⁷⁵⁾, poszukiwania dalszych w aktach konsystorskich i kapitulnych nie dały wyniku. — Biskup Filip Padniewski ogłosił najpierw w r. 1565 dekret zapowiadający wizytację w całej diecezji. Dla poszczególnych archidiakonatów zamianował następnie kapłanów mających ją przeprowadzić w jego imieniu. Dokument taki wydany z okazji wizytacji kościołów miasta Krakowa zachował się szczęśliwie⁷⁶⁾. Wystosowany do pięciu wymienionych powyżej wizytatorów stwierdza, iż biskup dowiedział się z częstych doniesień, że kler i wierni w mieście i diecezji krakowskiej z powodu bezkarności przewinień sprzeniewierzają się dyscyplinie katolickiej, i że przez długą przerwę w wizytacjach kościoły, klasztory, szpitale i inne miejsca Bogu poświęcone są w zaniedbaniu. Ponieważ biskup sam dla licznych zajęć państwowych obecnie temu zaradzić nie może, poleca komisarzom, aby w odpowiednim czasie zwizytowali wszystkie kościoły ko-

⁷⁵⁾ Zob. Dekrety i formularze nr 4-6.

⁷⁶⁾ Tamże nr 5.

legiackie, parafialne i klasztorne, klasztory, szpitale i inne miejsca Bogu poświęcone będące pod jurysdykcją biskupią, jako też ich kierowników oraz wszystkich w ogóle duchownych świeckich i zakonnych. Od wiarygodnych zaprzysiężonych świadków mają się wywiedzieć o ich życiu i obyczajach, zreformować co zdrożne, ukarać lub donieść do sądu biskupiego wszystkich winnych i w ogóle dopełnić tego, co należy do obowiązków wizytatora.

Otrzymawszy takie pełnomocnictwa i polecenia wizytatorzy przystępowali do ich wykonania sami lub też delegowali je innym odpowiednim kapłanom. Przed rozpoczęciem wizytacji następowała jej zapowiedź na piśmie w poszczególnych obwodach przez t. zw. „litterae innotescentiae” jako okólnik do całego duchowieństwa danego okręgu. W listach takich⁷⁾ po wskazaniu na cel wizyty według dekretów soboru trydenckiego następowała jej zapowiedź na najbliższe dni z nakazem dla miejscowego duchowieństwa, aby było obecne i należycie przyjęło wizytatora i jego świtę. Po zapoznaniu się z treścią pisma należało je przesłać do najbliższego plebana, aż wreszcie wrócić do wysyłającego. Na odwrocie „kurendy” widnieją datowane podpisy poszczególnych duszpasterzy, do których doszło. W oznaczonym czasie przybywał wizytator w towarzystwie jednego lub więcej kapłanów jako świadków i pomocników, wśród których bywał i notariusz. Wizytacja dzieliła się na zewnętrzną i wewnętrzną: pierwsza dotyczyła kościoła, skarbcia i zabudowań kościelnych, druga życia duchowieństwa i wiernych. Już dawno przed soborem trydenckim istniały dla jej przeprowadzenia odpowiednie instrukcje i kwestionariusze, także w Polsce⁸⁾; mimo to w odmiennych warunkach poreformacyjnych wyniki dochodzeń większości wizytatorów są na razie bardzo skromne. Następną wizytę radziwiłłowska odbywała się w diecezji już według obszernego, dobrze obmyśla-

⁷⁾ Tamże nr 4.

⁸⁾ Kutrzeba, Hist. źródeł II s. 171-3.

nego kwestionariusza⁹⁾ w warunkach korzystniejszych i z lepszym skutkiem.

Po przedstawieniu się księży zajętych przy danym kościele (proboszcza, wikarych, kaznodziejów, mansjonarzy, psalterzystów, penitencjarzy, kanoników kolegiackich itd.) udawał się wizytator w towarzystwie duchowieństwa i przedstawicieli wiernych, głównie t. zw. kościelnych (vitrici), do kościoła. Tutaj stwierdzano, czy Najśw. Sakrament przechowuje się zgodnie z przepisami, czy chrzcielnica jest w odpowiednim stanie. Następnie badano skarbiec kościelny na podstawie spisane poprzednio inwentarza. Sprawdzano, jakie są dochody beneficjum, czy wypłacane są regularnie, czy użytkuje się je zgodnie z wolą fundatorów i z przepisami kościelnymi, czy nie zostały uszczuplone lub zatracone, co zwłaszcza z powodu przechodzenia szlachty na protestantyzm wówczas często się zdarzało. Wizytacja wewnętrzna odbywała się na podstawie zaprzysiężonych zeznań duchowieństwa i kilku świeckich, głównie członków dozoru kościelnego, lecz także i innych co godniejszych i zacniejszych przedstawicieli parafian. W stosunku do księży¹⁰⁾ stwierdzano, jakie i od kogo przyjęli święcenia, czy nie są podejrzani pod względem wiary, czy i jak pełnią swe obowiązki, jak udzielają sakramentów św., czy nie zaniedbują nabożeństw, jakie prowadzą życie, czy zachowują celibat, czy nie dają zgorszenia itp. Następnie badano, jaki jest stan moralny parafian, a zwłaszcza czy nie ma heretyków i grzeszników publicznych: konkubinariuszy, lichwiarzy itp. W klasztorach¹¹⁾ badano pod przysięgą zakonników względnie

⁹⁾ Jej „modus visitationis” ogłosił ks. dr F. Machay, Działalność duszpasterska kardynała Radziwiłła, Kr. 1936 s. 95-8 (z notatnika kardynała w Archiwum Konsystorskim w Krakowie); inny, obszerniejszy kwestionariusz dla wizytacji wewnętrznej umieszczony jest na początku jednego z tomów wizyty radziwiłłowskiej z r. 1595 (Arch. Kap. Kr., Libri visitationum nr 16). Związła, ale treścią instrukcję dla wizytatora bożogrobców, o Tyburcjusza Jaskłowskiego, wydał 15 maja 1587 r. kardynał Andrzej Batory (Nakielski, Miechovia s. 758).

¹⁰⁾ Zob. niżej Dekrety nr 6.

¹¹⁾ Por. Wizyt. Padn. s. 17-22, 57-9, 73-5, 79-86 (klasztor św. Ducha w Krakowie); s. 91-5 i 99-100 (klasztor ss. norbertanek na Zwierzyniecu).

zakonnice, jak się zachowuje regułę, zwłaszcza pod względem posłuszeństwa, służby Bożej i klauzury, czy przełożeni pełnią należycie swe obowiązki, jaki jest stan majątkowy klasztoru, szczególnie czy nie został w jaki sposób uszczuplony. W szpitalach⁷⁾ badano, czy przepisy fundacyjne są zachowywane, czy ubogim i chorym nie dzieje się krzywda. Baczną uwagę zwracano na kościoły i beneficja zabrane przez protestantów. Dla poszczególnych okręgów sporządzano osobne ich wykazy z myślą o rewindykacji. Wyszczególniani są też często heretycy mieszkający w parafii.

Po ukończeniu wizytacji lustrator wydawał zarządzenia mające usunąć braki i nadużycia, nie szczędząc kar i surowych nierzaz upomnień⁸⁾. Braki zauważone zapisywano w protokóle wizytacyjnym sporządzonym po jej odbyciu. Ta ich część stanowi t. zw. „dekrety reformacyjne“ lub „konstytucje ks. wizytatora“⁹⁾, na których podstawie kontrolowano później, czy nastąpiła poprawa. Uwagi te, odnoszące się do życia duchowieństwa, zaniedbań i braków w kościele, w udzielaniu sakramentów św., są przy tej pierwszej potrydenckiej wizytacji jeszcze skąpe, dopiero doświadczenie późniejsze pozwoliło je rozszerzyć. Na razie wyniki swe pod tym względem jeden z wizytatorów z czasów Padniewskiego, ks. Stanisław Szedziński, streszcza w następujących słowach: „Nic bardziej nie rujnuje kościołów i nie rozprasza trzody Pańskiej niż nieobecność pasterzy a na drugim miejscu prokuracje ludzi świeckich, zachłannych jak na dzierżawach, nie przepuszczających Bogu ani ludziom. Oby się wreszcie jedyny i najwyższy Pasterz, Bóg najlepszy i najwyższy zaopiekował swą owczarnią, za którą krew swą przelać raczył“¹⁰⁾. Wizytator zaś archidiaconatu sądeckiego wydał następujące krótkie konstytucje:

⁷⁾ Zob. niżej Dekrety nr 6. Por. także ks. Machsy o. c. s. 97n.

⁸⁾ Por. Wiz. s. 46.

⁹⁾ Wiz. s. 249, 424.

¹⁰⁾ „Nil magis pessundat ecclesias et in transversum gregem Domini rapit quam absentia pastorum et secundo loco procuraciones saecularium hominum ad rem intentissimorum arendarum specie, nec aris nec focis

Aby kapłani starannie pouczali lud o troistości osób i jedności istoty w Bóstwie św.

Aby sakrament eucharystii był odnawiany co 8 dni.

Aby świeccy posiadający beneficja w ciągu najbliższego wielkiego postu przyjęli święcenia i poświadczenia dotyczące przedłożyli ks. biskupowi po Wielkiejnocy¹¹⁾.

Do licznych braków zauważonych przez wizytatorów w tych czasach ogólnego rozprężenia odnoszą się też uwagi, które oryginalnym swym stylem skreślił na ostatniej karcie rękopisu ks. biskup Ludwik Łętowski, sufragan i były administrator diecezji krakowskiej dnia 26 lutego 1859 r. po zapoznaniu się z treścią księgi wizytacyjnej: „Dużo złego, mało dobrego jest, było i będzie. Mądrym dawaj takie księgi czytać, bo ci wiedzą, iż ludzie ludźmi. Rozum wielki dla tego, na(!) wiele po ludziach żądać, a patrzeć tylko i umieć to, aby się nic nie urwała, a szło wszystko swoją drogą. Rzeczy publicznej nam też pilnować, ludziom dobrym ręki podawać, na złe mieć oko, aby więcej złego nie zrobili niżli mogą, a samemu żyć cicho, bez obrazy Boskiej i ludzi, na małym przestając“¹²⁾.

parcentium. Prospiciat aliquando ovili suo unicus et summus Pastor Optimus Maximus Deus, pro quo sanguinem profundere dignatus est“ (Wiz. s. 167n.). Por. Bukowski o. c. I s. 592.

¹¹⁾ Wiz. s. 424: Constitutiones domini visitatoris in visitatione praedicta.

Ut sacerdotes diligenter doceant papulum (!) de trinitate personarum et unitate essentiali in sancta deitate.

Ut sacramentum Eucharistiae octavo die renovetur.

Ut saeculares beneficia possidentes in proxima quadragesima sacris initiuntur et domino Reverendissimo litteras consecrationis repraesentent post conductum paschae.

¹²⁾ Wiz. 544.

3. Wykaz kościołów wizytowanych w latach 1565—70⁷⁾.

Miasto Kraków ⁸⁾	muros Cracoviae) 24—26 III 1568, s. 31-6, 69-72.
Kościół parafialny Najświętszej Marii Panny ⁹⁾ (aedes parochialis Sanctae Mariae in circulo Cracoviensi) 15 III 1568, s. 9-16, 49-51, 105-10 ¹⁰⁾ .	Kościół kolegiacki Wszystkich Świętych (ecclesia collegiata Omnium Sanctorum) 5 IV 1568, s. 37-46, 87-9, 96-8.
Kościół klasztorny i szpitalny św. Ducha ¹¹⁾ (ecclesia S. Spiritus conventualis et hospitalis pauperum) 16—29 III 1568, s. 17-22, 57-9, 79-86.	Klasztor zwierzyniecki (Virgines moniales monasterii in Zwierzyniecz) 30 III 1568, s. 91-5, 99-102.
Kościół parafialny św. Szczepana ¹²⁾ (ecclesia parochialis S. Stephani) 18 III 1568, s. 25-30, 61-8.	
Kościół kolegiacki św. Anny (ecclesia collegiata S. Annae infra	

Dekanat kijski¹³⁾.

Pierznica (oppidum Pyrzchnicza) 28 X, 1565, s. 121-3 ¹⁴⁾ .
Drugnia (D, villa regalis) s. 124n.
Chmielnik (Chmielnik oppidum) s. 125.

⁷⁾ Podaje się tu kolejno dzisiejszą nazwę parafii wzgl. kościoła, nazwę w protokole wizytacyjnym (w nawiasach), datę wizytacji, o ile jest znana, oraz strony księgi wizytacyjnej. Zachowano porządek tej księgi, o ile to było możliwe, zaznaczając w swoim miejscu, gdy o jakiej parafii mowa jest kilkakrotnie. Tytuły okręgów wizytacyjnych (dekanatów i archidiaconatów) zatrzymano także, choć są one często niezgodne z ówczesnym podziałem diecezji krakowskiej; tylko wypadki poważniejszych odchyżeń zaznaczono w nawiasach według „Liber relaxationum” z czasów biskupa Padniewskiego (Arch. Kap. Kr. nr 12).

⁸⁾ Niektóre streszczenia i wyjątki zob. Bukowski o. c. I s. 564-8.

⁹⁾ L. c. s. 622.

¹⁰⁾ S. 105-8: „Spis ołtarzy i wykaz mieszkańców 2 domów ołtarystów „in vendita” i „Turtia” oraz domu mansonarzy. S. 109: „Haeretic in parochia ecclesiae B. Virginis Mariae in Circulo Cracoviensi anno 1568”, i to „calvinistae”, „trideistae” i „suspecti”. Zob. Bukowski o. c. I s. 622n.

¹¹⁾ L. c. s. 624. Zob. Dekrety nr 3 i 4.

¹²⁾ L. c. s. 624; s. 585 nn. wzmianki o Andrzeju Dudyżu mieszkającym na terenie parafii.

¹³⁾ Kije dziś w dekanacie pińczowskim diecezji łódzkiej. Kościoły tu wymienione należą obecnie do dekanatów chmielnickiego, stopnickiego, pacanowskiego, księżnickiego, pińczowskiego i skolimierskiego diecezji łódzkiej oraz staszowskiego diecezji sandomierskiej; wizyta kard. Radziwiłła zalicza je do dekanatów kijskiego i pacanowskiego.

¹⁴⁾ Nagłówek na s. 121: „Visitatio archidiaconatus Cracoviensis per R. D. Andream Crajewski juris utriusque doctorem archidiaconum Cracoviensem anno Domini 1565 die S. Apostolorum Simonis et Iudae in decanatu Kienki a parochia in oppido Pyrzchnicza inchoata”.

Gnojno ¹⁵⁾ (villa Gnoyno) s. 126-9.	Busko (Busko oppidum) 4 XI, s. 152n.
Szydłów ¹⁶⁾ (civitas murata Szidlow) 30 X 1565, s. 130-2.	Bogucice (villa Boguczicze) 5 XI, s. 153.
Kotuszów (villa Cothussow) 133.	Krzyżanowice (villa Krzizanowice) 5 XI, s. 153n.
Kurozwęki, kościół klasztorny św. Augustyna (Kurozwanki conventualis tituli S. Augustini) s. 134-6.	Zagość (villa Zagosc) s. 155.
Staszów (oppidum Stassow) s. 139 ¹⁷⁾ .	Hotel Czerwony (villa Kochel) s. 156n.
Koniemłoty (Coniemloty villa) 31 X 1565, s. 200 i 137n.	Wińlica (Vialicza civitas) 7 XI, s. 157-60.
Tuczempy (villa Thuczepl) s. 139.	
Kargów (Kargow villa regalis) 31 X, s. 140.	Dekanat lelowski ¹⁸⁾ .
Strzelce (Strzelce) s. 141.	Lelów (Lielow) s. 161n ¹⁹⁾ .
Oleśnica (Oliesnicza oppidum) s. 141.	Niegowa (Niegova villa) s. 162n.
Beszowa (Beschowa villa) 1 XI, s. 142-4.	Zarki (Zarky oppidum) s. 163.
Zborówek (villa Sborowek) 2 XI, s. 144n.	Skarżycze (Zdarzicze villa) s. 163.
Książnice Wielkie (villa Xiasnicze) 2 XI, s. 145 n.	Olsztyn (Olsthin) s. 163n.
Pacanów (Paczanow oppidum) 3 XI, s. 146-8.	Częstochowa (Czesthochova) s. 164.
Stopnica (Sthopnicza oppidum) 3 XI, s. 149n.	Zuraw (Zoraw villa) s. 164.
Szklanów (Sklianow villa regia) s. 150.	Drochlin (Drochlin villa) s. 164.
	Nakło (Naklo villa) s. 164.
	Irządze (Irzadze villa) s. 165.
	Przyrów (Przirow oppidum) s. 165 ²⁰⁾ .
	Secemin (Secemin) s. 165.
	Wąwelno (Vavelno) s. 165n.
	Szczekociny (Szczekoczin) s. 166.
	Rokitno (Rokythno villa) s. 166.

¹⁵⁾ L. c. s. 626.

¹⁶⁾ Parafia ta jak i następne zalicza się według wizyty radziwiłłowskiej do dekanatu pacanowskiego.

¹⁷⁾ Jedna karta przestawiona przy oprawie.

¹⁸⁾ Jest to „visitatio interior”, którą odbył ks. Stanisław Szedziński, spisana na kartkach odmiennego formatu ósemki, z nagłówkiem: „Inspectio ecclesiarum decanatus Lieloviensis mense Octobre anno 1566”. Parafie te należą obecnie do dekanatów irządzeńskiego, szczekocińskiego, miechowskiego i suloszowskiego diecezji łódzkiej oraz do żareckiego, częstochowskiego, zawierckiego, mirowskiego i gidelskiego diecezji częstochowskiej.

¹⁹⁾ Zob. Bukowski o. c. I s. 594.

²⁰⁾ L. c. s. 586n.

- Żarnowiec (Zarnowiecz oppidum Regis) s. 166^m).
 Tczyca (Czczicza villa) s. 166n^m).
 Imbramowice (Imbramovicze) s. 167^m).
- Dekanat ksiąski czyli wrocimowicki (jędrzejowski, sokoliński, skalski i wobromski).
- a) visitatio externa
- Sędziszów (Sedzissow) 7 III^m), s. 169-71.
 Trzciniac (Tzeniecz) s. 171n.
 Tarnawa (Tarnowa) 8 III, s. 173.
 Mieronice (Mironicze) 9 III, s. 173n.
 Piotrkowice (Pyotrkwicze) 10 III, s. 175-8.
 Nawarzyce (Nawaricze) 12 III, s. 178-80.
 Wrocierz (Wrociris) 12 III, s. 180-2.
 Grudzina (Grudzina) 13 III, s. 183-5.
 Imielno (Jemielno) 13 III, s. 185-8.
 Wola Szyszczycza (Wola Sisyczka) 15 III, s. 189n.
 Wola Knyszyńska (Wola Knisinska) 15 III, s. 190n.
 Sancygniów (Seczigniw) 15 III, s. 191-3.
 Słaboszów (Słabosow) 16 III, s. 194-6.
- Wrocimowice (Wrocimowicze) 17 III, s. 196-8.
 Radzienice (Rzadzimicze) 17 III, s. 201-3.
 Niegardów (Neygardow) 17 III, s. 203-7^m).
- Więclawice (Wieczlawicze) 7 IV, s. 207-10.
 Słomniki (Szlonničky) 8 IV, s. 210-12^m).
- Sławice (Sławicze) s. 212-4.
 Kalina Wielka (Maior Kalyna) 6 III, s. 214-8.
 Prandocin (Prendoczin) 11 IV, s. 219n.
 Ściechowice (Ściechowicze) 11 IV, s. 222n.
 Czaple Wielkie (Czaplie) 12 IV, s. 224n.
 Szreniawa (Srzeniawa) 17 IV, s. 226-8^m).
- Poręba Górna (Poręba Maius) 17 IV, s. 229-31.
 Wobrom (Wolbram) 18 IV, s. 231-4^m).
- Chlina (Chlina) 18 IV, s. 234-7.
 Żarnowiec (Zarnowiecz) 19 IV, s. 237-41.
 Tczyca (Tczicza) 20 IV, s. 242-5.
 Chodów (Chodow) 20 IV, s. 245n^m).
- Uniejów (Unielow) 21 IV, s. 263-5.
 Kozłów (Kozlow) 4 V, s. 265-7.

^m) Przebywał tu wówczas były kaznodzieja królewski Wawrzyniec z Przasnysza, Discordią zwany.

ⁿ) Por. niżej Wiz. 242-5.

^o) Następują tu uwagi końcowe ks. Szedzińskiego, przytoczone powyżej.

^p) Roku nie podano (15667).

^q) Bukowski l. c. I s. 626.

^r) L. c. s. 589.

^s) Na s. 247-62 zapisane są wyniki wizytacji wewnętrznej, o których poniżej.

- Książ Mały (Minor Xias) 4 V, s. 267-70^m).
- Ulina Wielka (Ulina) 2 V, s. 270.
 Gołcza (Gołcza) 29 IV, s. 271.
 S. 273n.: Spis kościołów parafialnych zabranych i spustoszonych^m).
- b) visitatio interna^m).
- Sędziszów i Mironice s. 249.
 Grudzina s. 249n.
 Czemielno s. 250.
 Wola Szyszczycza i Wola Knyszyńska s. 250n.
 Sancygniów s. 251.
 Słaboszów s. 251n.
 Wrocimowice i Więclawice s. 252.
 Kalina, Prędocin i Czaple s. 253.
 Szreniawa s. 253n.
 Poręba Górna s. 254.
 Wobrom s. 254n.
 Chlina i Żarnowiec s. 255.
 Chicza, Chodów i Ulina s. 256.
 Gołcza s. 256n.

Archidiaconat lubelski¹⁰⁴).

- Wykaz kościołów parafialnych sprofanowanych i opuszczonych s. 279-83^m).
- Lublin (Lublin civitas) s. 291-3.
 Abramowice (Jabramowicze villa) s. 293n.
 Krzczonów (Chrczonow villa) s. 294n.
 Częstoborowice (Częstoborowicze villa) s. 295n.
 Piaski (Piassek oppidum) s. 296.
 Biskupice (Biskupicze oppidum) s. 296-8.
 Puchaczów (Puczow oppidum) s. 298.
 Łęczna (Łęczna oppidum) s. 299n.
 Nowogród (Nowogrod villa) s. 300n.
 Ostrów (Ostrow oppidum) s. 301n^m).
- Parczew (Parczow civitas) s. 302-5.
 Czemierniki (Czemierniki oppidum) s. 305n.

¹⁰⁴) Bukowski o. c. I s. 589.

¹⁰⁵) „Parochiales spoliatas et devastatas in eodem districtu circumquaque inveni”.

¹⁰⁶) Na doklejonych kartkach formatu ósemki z nagłówkiem: „Regestrum minus, in quo continentur animadversiones super presbyteros in decanatu Xlawnensi morantibus” i podpisem (s. 257): Bartholomaeus.. Cracoviensis idem qui supra.

¹⁰⁷) Nagłówek s. 289: „Anno Domini 1565 die 21 Mai per r. d. Jacobum Montanum archidiaconum Lublinensem in persona sua, visitatorem omnium et singularum rerum ecclesiarum in archidiaconatu suo per modum visitationis inventarium”. Parafie te należą obecnie przeważnie do diecezji lubelskiej (dekanaty lubelski, krasnostawski, łączniowski, lubartowski, kurowski, puławski, opolski, bełzycki, krańicki i biskupicki), tylko 5 z nich do sandomierskiej (dekanat zwoleński; względnie podlaskiej (dek. parczewski i radzyński). W czasie wizyty radziwiłłowskiej należały do dekanatów chodelskiego, parczewskiego, zwoleńskiego i zawichoskiego.

¹⁰⁸) „1565. Ecclesiae prophanatae et parochiales desolatae in archidiaconatu Lublinensi” na doklejonych kartkach formatu ósemki. S. 287: Spis alfabetyczny kościołów zwizytowanych w archidiaconacie lubelskim.

¹⁰⁹) Por. Bukowski o. c. I s. 589.

- Łączki (Łączka villa) s. 306.
 Kamionka (Kamionka oppidum) s. 306¹⁰⁰⁾.
 Dys (Diss villa) s. 307n.
 Bochońnica (Bochońnicza villa) s. 308 i 317¹⁰¹⁾.
 Zemborzycze (Zemborzycze villa) s. 308n.
 Konopnica (Konopnicza villa) s. 309n.
 Garbów (Garbow villa) s. 310¹⁰²⁾.
 Markuszów (Markussowicze oppidum) s. 310¹⁰³⁾.
 Klementowice (Klimunthowicze villa) s. 311.
 Kurów (Kurów oppidum) s. 312-4.
 Końskowola (Konska Wola oppidum) s. 314n.
 Włostowice (Wlostowicze villa) s. 315.
 Jaroszyń (Jarossin villa) s. 315.
 Gołąb (Gołąbie villa) s. 315n.
 Regów (Regow villa) s. 316.
 Oleksów (Olexow) s. 316n.
 Wąwolnica (Wawelnicza) s. 317n.¹⁰⁴⁾
 Kazimierz nad Wisłą (Kazimierz) s. 318n.¹⁰⁵⁾.
 Wilków (Wilkow) s. 319.
 Chodel (Chodel civitas) s. 320-6.
 Wilkołaz (Wilkolass) s. 526.
 Kielczewice (Kielchovicze) s. 326n.
 Boby (Boby) s. 327n.
 Bychawka (Bychawka minor) s. 328¹⁰⁶⁾.
 Niedzwica (Niedzwicza) s. 329.
 Krężnica (Krossnicza) s. 329.
 Kościoły sprofanowane i opuszczone¹⁰⁷⁾.
 Bełzyce (Belczicze oppidum) s. 331.
 Wojciechów (Voiczehow) s. 331n.
 Bochońnica s. 332 (zob. s. 308 i 317).
 Łańcuchów (Laczuchow) s. 332n.
 Opole (Opole oppidum) s. 333.
 Garbów s. 333 (zob. s. 310).
 Bychawa (Bychawa) s. 333.
 Kluczkowice (Kluczkowicze oppidum) s. 333.
 Kock (Koczko) s. 333¹⁰⁸⁾.
 Czemierniki s. 333n. (zob. s. 305n.).
 Lubartów (Levartow oppidum) s. 334¹⁰⁹⁾.
 Baranów (Baranow) s. 334¹¹⁰⁾.
 Bychawka s. 334 (zob. s. 328).
 Wysokie (Vissokie) s. 334.
 Archidiakoniat sądecki¹¹¹⁾
 (dekanaty: sądecki, nowotarski, bobowski i biecki).
 Stary Sącz (Antiqua Sandecz) s. 341n.
 Żeleznikowa (Zeleznykowa) s. 342n.

¹⁰⁰⁾ Por. Bukowski o. c. I s. 589.

¹⁰¹⁾ L. c. s. 678.

¹⁰²⁾ i ¹⁰³⁾ L. c. s. 677.

¹⁰⁴⁾ i ¹⁰⁵⁾ Bukowski o. c. I s. 678.

¹⁰⁶⁾ L. c. s. 674.

¹⁰⁷⁾ „Ecclesiae prophanatae et desolatae”.

¹⁰⁸⁾ Bukowski l. c. s. 677.

¹⁰⁹⁾ L. c. s. 676.

¹¹⁰⁾ L. c. s. 677.

¹¹¹⁾ S. 341: „Registrum seu acta visitationis ecclesiarum parochialium in archidiaconatu Sandecensi consistentium ac ecclesiarum persona-

- Biegonice (Byeganycze) s. 344.
 Moszczenica (Moszczenycza) s. 344n.
 Harkłowa (Hathlova in Scepusio) s. 345.
 Nowy Targ (Novum Forum oppidum) s. 346.
 Ludzimierz (Ludzimirz) s. 346n.
 Szaflary (Safflari) s. 347.
 Waksmund (Waxmund) s. 347.
 Ostrowsko (Ostrowsko) s. 347n.
 Łopuszna (Lopuszno) s. 348.
 Dębno (Dabno) s. 348n.
 Maniowy (Manyovi ad castrum Czorathyn) s. 349.
 Krościenko (Croszczyenko oppidum) s. 350¹¹²⁾.
 Tylmanowa (Tylmanowa) s. 350n.
 Kamienica (Camyenycza) s. 351.
 Łącko (Lanczko) s. 351n.
 Czarny Potok (Czarny Pothok) s. 352.
 Łukowica (Lukovicza) s. 353.
 Kanina (Canyna) s. 353n.
 Przyszowa (Przyssowa) s. 354.
 Limanowa (Limanowa) s. 355.
 Pisarzowa (Pyssarzowa) s. 355.
 Tegoborze (Thagoborza) s. 356.
 Ujanowice (Vyanovicze) s. 356n.
 Jakubkowice (Jacubkovicze) s. 357n.
 Siedlice (Syedlicze) s. 359.
 Mogilno (Mogylno) s. 359n.
 Przedanica (Przedanycza) s. 360n.
 Paleńnica (Palecznicza) s. 361.
 Mysłków (Myslkow) s. 361 n.
 Kamionka Wielka (Kamyonka) s. 362n.
 Barcice (Barczicze) s. 363.
 Nawojowa (Navoiowa) s. 363.
 Grybów (Grebow oppidum) s. 363-5¹¹³⁾.
 Wilczyńska (Vilciska) s. 365n.
 Ropa (Ropa) s. 367.
 Szymbark (Symbarg oppidum) s. 367.
 Polna (Polna) s. 368.
 Jastrzębia (Jastrzabya) s. 368.
 Tropie (Tropye) s. 368.
 Zbyszyce (Sbysyze) s. 368.
 Chomranice (Chomranycza) s. 369.
 Męcina (Maczyna) s. 369.
 Wielogłowy (Vyeloglovy) s. 369.
 Bruśnik (Brussnyk) s. 369.
 Korzenna (Korzenna) s. 369.

rum per venerabilem Marcum plebanum in Lipnyca et officialem Sandecensem commissariumque per Rmum in Christo patrem et dominum Philippum Padnyewski Dei gratia eppum Cracoviensem specialiter datum et deputatum anno Domini 1565 sexta Octobris inceptae et 1566 ultima Ianuarii finitae praesentibus in districtu Sandecensi honorabili domino Nicolao vicario Sandecensi perpetuo, in districtu Becensi Ioanne plebano in Olszynie et Ioanne in Łazynie, Baltazaro in Palecznicza, Simone Łuynowski in Tarnowiec plebanis in districtu Pilsnensi circa praenissa testibus personaliter existentibus vocatis et requisitis. Stary Sącz, obecnie w diecezji tarnowskiej; parafie tu wyliczone należą do diecezji tarnowskiej (dekanaty nowosądecki, starsądecki, łącki, limanowski, bobowski, czchowski) krakowskiej (dekanaty spiski i nowotarski) i przemyskiej (dekanaty biecki i rzeplennicki). Wizyta radziwiłłowska zalicza je przeważnie do dekanatu sądeckiego, niektóre do bobowskiego i bieckiego.

¹¹²⁾ Protokołu wizytacyjnego nie wpisano.

¹¹³⁾ Bukowski l. c. s. 589.

Okręg biecki¹²⁹⁾

- (dekanaty: biecki, jasielski, żmigrodzki i bobowski).
 Biecz (Byecz civitas regalis populosa) s. 370n.
 Zagórzany (Zagorzany) s. 371.
 Libusza (Libussa) s. 371.
 Gorlice (oppidum Gorlicze) s. 372.
 Sękowa (Sankowa) s. 372.
 Kobylanka (Kobylanka) s. 372.
 Lipinki koło Bieczy (Lypynki) s. 373.
 Wójtowa (Voytova) s. 373n.
 Hartłowa (Harthłova) s. 374.
 Osobnica (Ossownycza) s. 374n.
 Cieklin (Czieklyn) s. 375.
 Dembowiec (Dambowiecz oppidum) s. 376.
 Załęże (Zaleze) s. 376n.
 Osiek koło Żmigrodu (Osyek) s. 377.
 Samokleski (Sovokleski) s. 377n.
 Żmigród (Zmygrod oppidum populosum) s. 378n.
 Skalnik (Skalnyk) s. 379.
 Lubienko (Lubyenko) s. 380.
 Nienaszów (Nyenassow) s. 380.
 Stary Żmigród (Antiqua Zmygrod) s. 381.
 Kobylany (Kobylany) s. 381.
 Makowiska (Makoviska) s. 381.
 Łężyny (Lazyny) s. 381.
 Dukla (Dukla oppidum) s. 381n.

- Wietrzno (Vyetrzna) s. 382.
 Bóbrka (Bobrka) s. 382n.
 Zręcin (Srzaczyn) s. 383.
 Jedlicze (Jedlycze) s. 383n.
 Łączki (Lanczky Zavysyny) s. 384.
 Łąki (Lanki) s. 384n.
 Tarnowiec koło Jasła (Tarnoviecz) s. 385.
 Jasło (Jaslo oppidum populosum) s. 385n.
 Trzcina (Trzcinięza) s. 386.
 Sławęcín (Slavenczyn) s. 387.
 Luźna (Luzna) s. 387n¹³⁰⁾.
 Staszówka (Staskowka) s. 388.
 Ciężkowice (Czieskovicze oppidum) s. 388n.
 Zborowice (Sborovicze) s. 389n.
 Siedliska (Siedliska) s. 390.
 Bobowa (Bobova oppidum) s. 390.
 Szalowa (Salova) s. 390.
 Jastrzębia (Jastrzabia) s. 390, p. wyżej s. 388.
 Turza (Thurza) s. 390.
 Rozembark (Rozembarg) s. 390n.¹³¹⁾
 Moszczenica (Moszczenycza) s. 391.
 Rzeplennik (Rzeplennyk) s. 392.
 Ołpiny (Olpyny) s. 392.
 Szerzyny (Serzyny) s. 393.
 Czerlna (Czierlna) s. 393.
 Święcany (Smiaczany) s. 393n.
 Binarowa (Byenyarova germanorum) s. 394.
 Brzyśka (Brzyśka) s. 394n.

¹²⁹⁾ Parafie tego okręgu należą obecnie do diecezji przemyskiej (dekanaty biecki, żmigrodzki, dukielski, jasielski, rzeplennicki, olpiński, brzostekski) oprócz Ciężkowic i Bobowej dekanatu bobowskiego diecezji tarnowskiej. Wizyta radziwiłłowska zalicza je do dekanatów bieckiego, jasielskiego, żmigrodzkiego, bobowskiego i pilzneńskiego.

¹³⁰⁾ Bukowski l. c. s. 589n.

¹³¹⁾ L. c. s. 590.

Okręg pilzneński¹³²⁾

- (dekanaty: pilzneński i jasielski).
 Biedździedza (Byesdziedza) s. 395.
 Kołaczyce (Kołaczicze oppidum) s. 396.
 Warzyce (Warzicze districtus Becensis) s. 396n.
 Szebnie (Sebnye districtus Becensis) s. 397.
 Lubla (Lublya) s. 397n.
 Sieklówka (Siekluka) s. 398.
 Fryszak (Fristak oppidum) s. 398n.
 Niewodna (Nyevodna) s. 399n.
 Dobrzechów (Dobrzechow) s. 400n.
 Kozłów (Kozlow) s. 401.
 Strzyżów (Strzewow oppidum) s. 401n.
 Luteza (Ludcza) s. 402.
 Konieczkowa (Konyeczkowa) s. 402.
 Połomyja (Połomya) s. 403.
 Pstrągowa (Pstragova) s. 403.
 Czudec (Czucz oppidum) s. 404.
 Zgłobień koło Rzeszowa (Sgłobyen) s. 404.
 Trzciana koło Rzeszowa (Trzciana) s. 405.
 Nockowa (Noczкова) s. 405.
 Sędziszów (Sandzissow oppidum) s. 406.
 Gogolów (Gogoliow) s. 406.
 Brzeźnica (Brzeznycza) s. 407.

- Łączki Kucharskie (Lanczki) s. 408.
 Wielopole (Vielopolie oppidum) s. 408.
 Witkowice (Vythkovycze) s. 408n.
 Ropczyce (Ropczicze oppidum) s. 409.
 Brzeziny (Brzeziny) s. 409n.
 Góra Ropczycka (Gora regalis) s. 410.
 Siedliska Bogusz (Siedliska) s. 410n.
 Brzostek (Brzosthek oppidum) s. 411.
 Kołaczyce (Kleciczce) s. 412.
 Gumńska (Gumnyńska) s. 412.
 Dębica (Dambicza oppidum) s. 413¹³³⁾.
 Lubzina (Lubzina) s. 413n.
 Ćmolas (Czimolass) s. 414n.
 Kolbuszowa (Kolbussowa) s. 415.
 Książnica (Xiaznicze) s. 415.
 Rzochów (Zochow oppidum) s. 415.
 Chorzelewo (Chorzelyow) s. 415n.
 Czermin (Czarmyn) s. 416.
 Przecław (Przeciaw oppidum) s. 416n.
 Mielec (Myelyecz oppidum) s. 417n.
 Straszęcín (Strassaczyn) s. 418n.¹³⁴⁾
 Pilzno (Pyłsno oppidum) s. 419n.¹³⁵⁾
 Przeczyca (Przeciczka) s. 420n.
 Dobrków (Dobrkow) s. 421.

¹³²⁾ Parafie te należą obecnie do diecezji przemyskiej (dekanaty: brzostekski, jasielski, strzyżowski, rzeszowski i glogowski) wzgl. tarnowskiej (dekanaty: wielopolski, ropczycki, pilzneński, kolbuszowski, radomski, tarnowski, tuchowski i bobowski). W czasie wizyty radziwiłłowskiej należały do dekanatów pilzneńskiego, jasielskiego, ropczyckiego, mieleckiego, tarnowskiego (Ryglice) i bobowskiego (Kruźłowa) oraz do archidjakonatu sandomierskiego (Ćmolas i Kolbuszowa).

¹³³⁾ Bukowski l. c. s. 590.

¹³⁴⁾ L. c.

¹³⁵⁾ L. c. s. 626.

Jodłowa (Jodlova) s. 421.
 Łąki Górne (Laki vyelkie) s. 421n.
 Zwiernik (Swiernyk) s. 422¹²⁷⁾.
 Lubcza (Lubcza) s. 422n.
 Ryglíce (Riglicze) s. 422n.
 Krużłowa (Cruzlova, — ex districtu Sandecensi) s. 424¹²⁸⁾.

Archidiakoniat krakowski¹²⁹⁾
 (dekanat lipnicki¹³⁰⁾ czyli chełmski).
 Czchów (Czchow oppidum) s. 427n.¹³¹⁾.
 Tymowa (Thymova) s. 428.
 Gosprzydowa (Gosprzydova) s. 429.
 Gnojnik (Gnoynyk) s. 429.
 Uszew (Uszew) s. 430.
 Biesiadki (Biesiathki) s. 430n.
 Złota (Zloth) s. 431.
 Porąbka Uszewska (Porambka) s. 431.
 Poręba Spytkowska (Poremba) s. 432n.
 Brzeźnica (Brzeznicza) s. 433.
 Rzezawa (Rzezawa) s. 434.
 Krzyżanowice (Krzizanowice) s. 434n.
 Chełm (Chelm) s. 435n.
 Łapczyca (Lapczicza) s. 436.

¹²⁷⁾ L. c. s. 590.

¹²⁸⁾ Na tej samej stronie „Constitutiones domini visitoris”, o których zob. wyżej.

¹²⁹⁾ S. 427: „Regestrum visitationis ecclesiarum parochialium in archidiaconatu Cracoviensi consistentium anno Domini 1570 conscriptum”.

¹³⁰⁾ Parafie te należą obecnie do diecezji tarnowskiej (dekanaty: czchowski, brzeski, wojnicki, bocheński i limanowski), za czasów wizytacji radziwiłłowskiej do dekanatów wojnickiego i tarnowskiego.

¹³¹⁾ Zob. Bukowski a. c. I s. 590.

¹³²⁾ O. c. I s. 626.

¹³³⁾ L. c.

¹³⁴⁾ Parafie te należą obecnie do dekanatów tuchowskiego, wojnickiego i brzeskiego diecezji tarnowskiej, Jodłowa do olpińskiego diecezji przemyskiej, według wizyty radziwiłłowskiej do dekanatów wojnickiego i tarnowskiego.

¹³⁵⁾ Bukowski l. c.

Pogwizdów (Pogvizdow) s. 437n.¹³⁶⁾
 Olchawa (Olchava) s. 438.
 Sobolów (Sobolow) s. 438.
 Królówka (Kroliewka) s. 439.
 Wiśnicz (Vyssnycz) s. 440.
 Chronów (Chronow) s. 440n.¹³⁷⁾.
 Lipnica Murowana (Lipnicza oppidum) s. 441-3.
 Wojakowa (Voiakova nobilium omnium) s. 444n.
 Iwkowa (Iwkova) s. 445.
 Rajbrot (Rabroth) s. 445n.
 Żegocina (Zegoczina) s. 446n.
 Trzciana (Trcziana) s. 447.

Dekanat wojnicki¹³⁸⁾

Brzozowa (Brzozova) s. 448¹³⁹⁾.
 Gromnik (Gromnyk) s. 449.
 Tuchów (Thuchow oppidum) s. 449n.
 Piotrkowice (Pyotrkovicze) s. 450n.
 Pleśna (Plessna) s. 451n.
 Jodłówka Tuchowska (Jodlowka) s. 452n.
 Wojnicz (Voynycz oppidum regale) s. 453-5.
 Olszyny (Olssyny) s. 455n.

Siemiechów (Siemychow) s. 457.
 Zakliczyn (Zakliczyn oppidum) s. 458n.
 Melsztyn (Melsthy) s. 460n.
 Gwoździec (Gwosdziecz) s. 461-3¹⁴⁰⁾.
 Dębno (Dambno) s. 463n.
 Jadowniki (Jadownyky) s. 464n.¹⁴¹⁾
 Szczepanów (Szczepanow) s. 465n.
 Brzesko (Brzezok oppidum) s. 466n.
 Jesień (Jassyen) s. 467n.

Dekanat kielecki¹⁴²⁾ (radomski).

Cerekiew (Nowaczerkiew) s. 471-3.
 Zakrzów (Zakrzow) s. 473n.
 Jarosławice (Jaroslawicze) s. 474.
 Mniszek (Mnissek) s. 474n.
 Borkowice (Borkovicze) s. 475.
 Chlewiska (Chliewiska) s. 477.
 Szydłowiec (Sydlowiec) s. 478-80¹⁴³⁾
 Wysoka (Vyssoka) s. 480n.
 Wolanów (Volla S. Dorotheae) s. 482¹⁴⁴⁾.

Wierzbica (Virzbica) s. 483.
 Skaryszew (Skarziszew) s. 484.
 Odęchów (Odachow) s. 485.
 Tczów (Thczow) s. 486.
 Zwoleń (Zwolien oppidum) s. 487¹⁴⁵⁾.
 Sucha (Sucha) s. 488.
 Policzna (Policzna) s. 488n.
 Sieciechów (Sieciechow) s. 489n.
 Kozienice (Kozienicze oppidum Regiae Maiestatis) s. 490.
 Swierże (Swierze) s. 491.
 Ryczywół (Riczwiol oppidum) s. 491n.
 Brzoza (Brzoza) s. 492n.
 Jedlnia (Jedlna) s. 493.
 Stężyca (Stężicza) s. 493n.¹⁴⁶⁾
 Bobrowniki (Bobrowniki) s. 494n.
 Ryki (Ryki) s. 496.
 Drażgów (Drzazgow) s. 496n.¹⁴⁷⁾
 Lysobyki (Przethoczno alias Lysobyki) s. 497.
 Serokomla (Serokomla) s. 498.
 Adamów (Jadamow) s. 498.
 Ulan (Ulian) s. 499¹⁴⁸⁾.

¹⁴⁰⁾ Bukowski a. c. I s. 590.

¹⁴¹⁾ L. c.

¹⁴²⁾ S. 469: Spis alfabetyczny, s. 471: „Regestrum visitationis ecclesiarum parochialium et conventualium in decanatu Kielcensi consistentium per Joannem Mierzanowski in antiqua Radom plebanum ex specialia commissione rev. d. Stanisłai Grothkowski decani Kielcensis etc. visitatorem deputatum factae anno Domini 1570 incipit”. Parafie tu wymienione należą obecnie do diecezji sandomierskiej (dekanaty: radomski, potworowski, konecki, zwoleński, kozienicki, jedlnieński) i podlaskiej (dekanaty: stężycki, lukowski, siedlecki, żelechowski, łaskarski, garwoliński, radzyński), za wizytacji radziwiłłowskiej do dekanatów radomskiego, zwoleńskiego, stężyckiego, lukowskiego i parczewskiego.

¹⁴³⁾ Bukowski l. c. I s. 678n.

¹⁴⁴⁾ Bukowski l. c. s. 679.

¹⁴⁵⁾ Wzmiankę stąd o ówczesnym plebanie Janie Kochanowskim zob. l. c. s. 590.

¹⁴⁶⁾ L. c.

¹⁴⁷⁾ L. c. s. 627.

¹⁴⁸⁾ L. c.

Luków (Lukow) s. 499n.¹⁴⁸.
 Trzebieiszów (Thrzebieszow) s. 501¹⁴⁹.
 Zbuczyn (Zbuczyn) s. 502¹⁴⁹.
 Pruszyń (Pruszyń) s. 503.
 Siedlce (Siedlce) s. 503.
 Tuchowicz (Thuchowicz) s. 504.
 Stanin (Stanin) s. 505.
 Wilczyńska (Vilcziska) s. 505.
 Żelechów (Zeliechow) s. 506.
 Korytnica Łaskarzewska (Corythnicza) s. 506.
 Gorzno (Gorzno) s. 507.
 Samogoszcz (Samogosszcza) s. 507.
 Maciejowice (Maczieiowice) s. 508.
 Wargocin (Vargoczyn) s. 508n.
 Kłoczów (Kloczow) s. 509.
 Kowala (Kowalia Stęmpoczyna) s. 510.
 Radom (Radom) s. 511.
 Wojcieszków (Voczieskow) s. 512.

Radzyń podlaski (Kozirynek) s. 512¹⁴⁸.
 Kock s. 512, zob. wyżej s. 333n.
 Czemierniki s. 512, zob. wyżej s. 333n.
 Okrzeja (Okrzeja) s. 513.
 Wsola (Wssolia) s. 513¹⁴⁸.

Inwentarze sporządzone z okazji wizytacji:

Paczątkowice (Paczółtowice) s. 523-6¹⁴⁸.
 Jawornik (Jawornik) s. 527¹⁴⁹.
 Radziszów Nowy (Nova Radziszow alias Wola) s. 529-32¹⁴⁹.
 Leńcze (Lincza) s. 533¹⁴⁹.

Urywki wizytacji dekanatu jędrzejowskiego¹⁵⁰

Mokrsko Dolne (Mokrzko) s. 535-7¹⁵⁰.
 Brzegi (Brzegi) s. 537n.¹⁵⁰.

¹⁴⁸) L. c. s. 590 i 627.

¹⁴⁹) L. c. s. 627.

¹⁴⁹) L. c. s. 590.

¹⁵⁰) L. c.

¹⁴⁸) Na końcu podpis wizytatora ks. Jana Mierzanowskiego, który cały protokół wizytacyjny spisał własnoręcznie.

¹⁴⁹) „Inwentarz przez mye spisany Jozepha Grabiskiego plebana paczulthowskiego y tę przez Jana Voyczyka koszczelnego, Andrzeja Licimjecha koszczelnego, Nikolaja Gora, Pawla Adamka przeth thimi okazalem wzythki rzeczi kasczylne (!) kthorem nalasz w koszczelnye paczulthowskim Roku bożego 1568 v octave Cziala Bożego“. Paczółtowice należą dziś do dekanatu czernichowskiego diecezji krakowskiej, dawniej do nowogórskiego.

¹⁵⁰) „Haec ut contuli in villa Jawornik ecclesia S. Crucis anno 1569 inveni“; podpis Lukaszka plebana jawornickiego. Parafia dawniej w dekanacie skawińskim, obecnie w myślenickim diecezji krakowskiej.

¹⁴⁹) Na doklejonych kartkach formatu ósemki.

¹⁵⁰) Radziszów i Leńcze dziś jak i dawniej w dekanacie skawińskim diecezji krakowskiej.

¹⁴⁸) Wizytował tu z polecenia archidiacona Andrzeja Krajewskiego ks. Stanisław Dąbrowski pleban jędrzejowski w towarzystwie ks. Michała Brzozowskiego, preceptora klasztoru jędrzejowskiego, d. 30 lipca 1570 r. — Zob. wyżej dekanat ksiąski.

¹⁴⁹) Dzisiaj dekanat jędrzejowski diecezji kieleckiej.

¹⁵⁰) Dziś dekanat małogoski diecezji kieleckiej.

DEKRETY I FORMULARZE

1.

Zapowiedź wizytacji archidiacona krakowskiego Bartłomieja Gądkowskiego z d. 1 lipca 1546 r.

Arch. Kapit. Krak., Libri archivi t. V. f. 293-5, kop. współcz.

Bartholomaeus Ganthkowski archidiaconus Cracoviensis, Gnesnensis et Posnaniensis cancellarius, universis et singulis collegiatarum praelatis et canonicis, archipresbyteris, decanis ruralibus, parochialium et conventualium ecclesiarum rectoribus, commendariis, vicariis, altaristis ac omnibus presbyteris beneficiatis et non beneficiatis aliisque personis ecclesiasticis et saecularibus in archidiaconatu Cracoviensi et decanatu *) (. . . . .) consistentibus, qui de iure vel consuetudine ad visitationem archidiaconi Cracoviensis spectant et pertinent et ad quos praesentes nostrae litterae pervenerint, salutem et fraternam in domino charitatem.

Cum archidiaconus oculus episcopi in iure communi vocitetur eiusque vicarius in omnibus existat et ad quem inter cetera ipsius officia pertinet parochiales ecclesias sui archidiaconatus annis singulis visitare ipsarumque statum, ordinem, regimen ac defectus revidere, deque vita, moribus et excessibus tam clericorum quam laicorum in casibus a iure permissis inquirere, reformanda reformare, emendanda emendare ac corrigenda corrigere, maiora vero superiori hoc est loci ordinario reservare et referre, ad haec presbyteros singulos in canone, signis et toto ordine missae diligenter examinare, unde huiusmodi officii nostri debito et oneri quantum cum Deo possumus ad presens satisfacere et intendere volentes et cupientes, ad ipsam visitationem tam ecclesiarum quam personarum tam pernecessariam quamprimum fieri poterit cum Dei auxilio procedere decrevimus, hos articulos et infrascripta capitula ex sanctionibus canonicis, provincialibus et synodalibus decretis et constitutionibus summarie excerpta pro vestro avisamento et informatione aliorumque in cura et administratione ecclesiasticorum sacramentorum regendarumque ecclesiarum et plebium commissorum adhibenda et observanda una cum praesentibus praemittendo praemittimusque districte et sub poena synodali praecipiendo, quatenus illa cum omni diligentia singuli rescribatis et copietis pro vobisque et ecclesiis vestris transcripta retineatis conservetis hunc

*) Miejsce na wpisanie nazwy dekanatu opuszczone.

nostrum processum incorruptum cum iisdem articulis, illico ut moris est, per ordinem ecclesiarum, vicinus ad vicinum subscriptum dirigendo et transmittendo. Qui vero eum ultimo loco receperit, nobis sub eadem poena quanto citius repraesentare curabit et debet. Quorum quidem capitulorum et articulorum tenor sequitur et est talis:

Primo, quod quaelibet ecclesia ipsius nostri archidiaconatus sit bene tecta et clausa, cimiterium habeat saeptum ac fontem baptismalem munde et sub clausura teneat et custodiat ipsius rector. Et quotiens opus foret infra annum vas ipsum fontis mundet, aquam eiusdem per pannum lineum mundum ad ollam novam colando et aqua reposita ad vas suum praedictum sic mundatum, pannus ille comburatur et olla confracta subterretur.

Item Sacramentum Eucharistiae octavo die renovetur illudque semper in sacrario sub firma serra habeatur et custodiat, etiam quando ad infirmos itur relinquatur inibi propter periculum venientium ad ecclesiam ne flectendo ante sacrarium idolatriam incurrant, quodque etiam presbyter huiusmodi Venerabilissimum Eucharistiae Sacramentum honorifice videlicet cum superpelliceo, stola et nola perferat ad eosdem infirmos et referat statim reverenter ad ecclesiam, inibi non comendando neque pernoctando.

Item quaelibet ecclesia habeat agendam bene correctam et libros necessarios ferramentaue pro oblatis pistandis, pro quibus ob reverentiam tanti sacramenti farina ostiatim non mendicetur, ut est consuetum.

Item corporalia sint sana et integra, et primo quando opus est sacerdotum manibus laventur, nitidaque et munda cum pallis et aliis sacris vestibus semper sint. Ecclesia etiam qualibet campanas habeat, et imaginem Crucifixi in medio ecclesiae ponat quilibet rector, et annis singulis novum chrisma quantocius post diem sanctam Iovis acquirat, de veteri vero extra casum necessitatis nihil operetur, sed illud comburat.

Item missalia sint bene correctata, maxime in verbis consecrationis corporis Domini nostri Jesu Christi.

Item quilibet plebanus apud suam ecclesiam habeat statuta provincialia et synodalia, sacramentale et ordinale ecclesiae cathedralis, cum qua in horis canonicis ac celebribus et aliis divinis officiis diligenter se conformet, quoslibet processus domini ordinarii, officialis sui et archidiaconi absque mora sub synodali et alia gravi poena exequatur.

Item quilibet rector in sua ecclesia faciat personalem residentiam, nec ultra semestre sub privatione (cessante legitimo impedi-

mento) ab eadem se absentare praesumat, libros habeat authenticos ad praedicandum, et verbum Dei praedicet singulisque diebus dominicis parochianos doceat, orationem dominicalem et symbolum ac festa celebria et ieiunia maxime praecepta ipsis indicet et praenuntiet, decem praecepta legis divinae eisdem insinuet ac mortalia peccata vitare mandet, annis singulis ipsos confiteri et sacram communionem accipere saltem in Paschate sub privatione sepulturae cogat et compelat cessante legitima causa, nec inimicitiae excusent ^{a)} aut actio in iure, quod petita venia et oblata satisfactione semotaque penitus ex animo ira et vindicta quilibet efficacem huius communionis sacrae se reddere poterit.

Item quod ipsi rectores sub eadem privatione infra annum a tempore assecutionis suarum ecclesiarum teneantur ad sacerdotium inclusive promoveri, et infra sex menses missam suam primam celebrare, sub poenis in provincialibus statutis contentis alias in iure expressis, et hoc ideo ne aliqua suspicio irregularitatis aut alterius impedimenti de ipsis oriri possit, ipsi etiam plebani et eorum vicarii non negligent ministrare sacramenta Ecclesiae, parochianis praesertim, baptismum parvulis et poenitentiam ac eucharistiam tam sanis quam infirmis, et nullas pecunias exigant pro ipsis, maxime pro copula vel pro sepultura, nisi id quod sponte aut ex consuetudine seu devotione fuerit oblatum.

Item doceant parochianos, qualiter in casu necessitatis parvuli eorum sunt baptisandi, hoc est cum mors imminet ipsis et ad ecclesiam deferri non possunt.

Item non admittant plures quam tres paternos ad levandum infantem de sacro fonte et neminem in domibus privatis baptisent, exceptis filiis Regum et principum.

Item neminem audeant copulare seu ad contrahendum matrimonium admittere, bannis bis in duobus dominicis diebus non praemissis, sub poena suspensionis per triennium, neque aliquas personas vagas sive etiam temporibus a iure prohibitis, nec consanguineos aut affines etiamsi affinitas huiusmodi ex illicito coitu ^{a)} proveniat usque ad quartum gradum inclusive, et neque aliquos, inter quos est cognatio spiritualis, quae impedit et dirimit matrimonium, videlicet inter levantem et levatum et filios levantis etc., de quo debent et studeant populum avisare et informare.

Item ipsi rectores et alii presbyteri sciant formam seu verba, quibus sponsalia seu matrimonium de praesenti seu de futuro con-

^{a)} W oryg.: expulsione.

^{b)} W oryg.: coitu.

trahuntur et illam diligenter attendant, consensu expresso contrahentium interveniente; non coacto, forma enim sponsaliorum de futuro haec est: Ego te promitto ducere in uxorem, de praesenti vero sponsaliorum seu matrimonii: Recipio te mihi in uxorem.

Item presbyteri non ferant testimonium coram saeculari iudice super infirmitate aut confessione alicuius, qui se fingunt infirmos, ne citati comparere teneantur, sub poenis in provincialibus statutis contentis. Et quod nullus de cetero sub poena excommunicationis audeat absolvere periuros, etiam habens auctoritatem ordinariam absque legitima satisfactione eorum, quos periurando damnificaverunt, poenitentia condigna adhibita, etiam hos, qui verum iurant non ex certa sententia, sed informati, quia ambiguum seu dubium praestant iuramentum, licet cum talibus sit agendum mitius.

Item ipsi rectores et eorum vicarii inducant parochianos ad solutionem decimarum, quia debitum solius Dei est, seu tributum quod sibi reservavit in recognitionem generalis domini. Corripiant etiam publice huiusmodi periuros aut publicos usurarios, blasphemos Dei et sanctorum, divinatores, incantatrices et quaecumque maleficia exercentes divinumque cultum aut servitium perturbantes.

Item in domibus vel sacristia confessionem non audiant, sed huiusmodi sacramentum poenitentiae in publico, superpelliceo induti et stola honorifice administrant.

Item nullus excommunicatus vel interdictus sepeliatur in ecclesia vel cimiterio.

Item nulla divina officia peragantur in ecclesia vel cimiterio sanguine violenti seu semine humano pollutis execratis, priusquam fiat reconciliatio.

Item nullus audeat celebrare excommunicatus vel suspensus aut in loco interdicto, sub poena irregularitatis, et neque praesentibus excommunicatis vel interdictis, quia secunda vice seu celebratione eandem poenam incurrunt, si se prius per auctoritatem ordinariam absolvere non procurarent (!), hoc verum si scienter faceret (!).

Item presbyteri peregrini seu forenses non recipiantur in vicariis ad ecclesias absque litteris rectorii domini episcopi.

Item nemo audeat publicare aut praedicare indulgentias, nisi prius fuerint per dominum ordinarium approbatae et admissae.

Item ipsi rectores in suis ecclesiis habeant victricos ac inventarium seu regestrum rerum et bonorum proventuumque ecclesiarum suarum.

Item articulos fidei non ignorent et claves ecclesiae in ligando et solvendo ac casus episcopales et papales sciant et conscriptos

habeant, et quomodo debent absolvere excommunicatos in mortis articulo, scilicet recepta cautione idonea de satisfactione ab amicis infirmi, quos infirmos inducant ad contritionem, spem veniae et gratiae promittentes eisdem, hortentur etiam parochianos suos ipsi rectores ad suscipienda singula sacramenta Ecclesiae, praesertim confirmationis et extremae unctionis, cum etiam sint de necessitate salutis, docendo populum, quod se humiliet ad episcopalem benedictionem genuaque flectet devote et reverenter ad elevationem corporis Christi.

Item mulieres concubinae seu fornicariae post partum non introducantur, ne Ecclesia crimen ipsarum approbare videatur; presbyter percutiens etiam laicum non celebret nisi reconciliatus et per ordinariam auctoritatem absolutus.

Item presbyteri in administratione sacramentorum Ecclesiae, praesertim consecrationis corporis Domini et sanguinis, debent habere intentionem consecrandi actualement vel saltim generalem seu in habitu, alias nihil facerent, formam etiam verborum cuiuslibet sacramenti sciant, et cum debita materia in sacramento adhibeant, nullusque sacerdos in mortali peccato ministret aliqua sacramenta, nisi necessitas incumberet, et tunc habeant propositum quam primum confitendi.

Item parochiani singulis diebus dominicis (sacrum) *) audiant in propriis parochiis et ieiunia praecepti observent, parochiani alieni etiam non admittantur per rectores neque eis aliqua sacramenta conferantur absque licentia proprii pastoris vel superioris, et ne sepeliantur in ecclesiis alienis, nisi ubi elegerint sepulturam.

Item ipsi rectores sub poena excommunicationis debent nuntiare domino episcopo vel archidiacono omnes tam clericos quam laicos, qui aliquam novam vel suspectam doctrinam seu sectam tenent^{b)} vel dogmatisant, libros lutheranos vel sequarium eius legunt et tenent aut sunt suspecti de haeresi. Scholares etiam venientes de Germania non permittant tenere in scholis, ne alios inficiant.

Item nullus sacerdos celebrare sine aqua, igne, pane tritico et vino separe habente ac sacris vestibus, pallis ad minus tribus ac altari consecrato et aliis correquisitis, praemissis etiam horis canonicis saltem matutino, prima ac digestionem seu dormitionem praehabitis, hoc est, quod nihil sumpserit post medium noctis illius diei, et quod hostia populo non ostendatur antequam consecretur. Con-

*) Opuszczone. — b) W oryg: tenet.

fiteri etiam debet presbyter antequam celebret, quotiens conscientiam laesam habuerit, et quod nullus confessionem sibi confessi prodat signo, nutu vel verbo sub poena depositionis ac perpetui carceris et excommunicationis sententia.

Item circa quamlibet ecclesiam habeatur schola et clericus seu minister, qui pueros parochianorum doceat in moribus, virtutibus et scientia.

Item rectores et alii presbyteri prohibeant coniugibus, ne parvulos secum in lectis locent, propter suffocationem, et quod illos cum omni diligentia custodiant et erudiant, doceant etiam eosdem coniuges in confessionibus, ne tempore menstrui et puerperii invicem commisceantur, et quod populus devote ac reverenter se habeat in ecclesia et circa sacramentorum perceptionem, videlicet poenitentiae, Eucharistiae, confirmationis et matrimonii.

Item ipsi rectores et alii presbyteri discrete se habeant circa confitentes, et poenitentiam iniungendo, non inquirendo nomina personarum cum quibus poenitentes peccaverunt, sed tantum circumstantias, quae possunt peccatum aggravare, et etiam peccata usitata, scilicet gulae, luxuriae, cupiditatis, homicidii, periurii, furti, usurae, et quibus hoc tempore praesertim genus humanum communitur foedatur et corrumpitur.

Item nullus audeat sacra vasa aut vestimenta seu res et possessiones ecclesiarum impignorare vel alienare.

Item plures ecclesias absque legitima dispensatione, aut alia beneficia ecclesiastica sine titulo canonico nemo audeat recipere vel retinere et quod quilibet beneficiatus seu vicarius intrare ecclesiam debet superpillicatus, praesertim infra divinum officium.

Item nullus plebanus audeat esse capellanus domini saecularis absque licentia domini episcopi, nec beneficium aut decimam de manu eius recipere aut pacisci secum de quota solvenda pro decima annuatim.

Item nullus clericus advocet causas saeculares in foro saeculari neque fideiussiones faciat, excepta ecclesiae necessitate, et nullum clericum coram iudice saeculari pertrahat seu citet sub poena depositionis et amissionis causae omisso et contempto proprio pontifice.

Item sacris canonibus et constitutionibus salubriter et provide constitutum est, quod omnes clerici caste et irreprehensibiliter debent vivere et honestas vestes et tonsuram congruam, videlicet patentibus auribus deferre, inhonesta vitare ac loca et spectacula non visitare nec sanctimonialium claustra visitare sive ingredi absque

licentia superioris, tabernas, ebrietatem, comessationes et gulam tanquam praeparamenta et incitativa luxuriae penitus evitare, arma offensibilia et prohibita non portare, ludos taxillorum et alearum cunctaque alia et inhonesta, nociva vel scandalosa vitare et virtuosa exercere, aves etiam, canes venaticos non alere nec venationibus clamorosis insistere.

Item quia clerici in susceptione sacrorum ordinum votum continentiae saltem tacite committunt, itaque propter huiusmodi votum et honestatem clericalem nullus presbyter de cetero in domo sua vel extra domum in sua procuratione vel expensa audeat tenere seu fovere concubinas seu mulieres suspectas etiam consanguineas, praesertim iuvenes, sub poena synodali pro prima vice seu ammonitione, pro secunda carceris, pro tertia vero privationis beneficiorum et expulsionis *) de diocesi.

Actum et datum etc. Cracoviae kalendis Iulii 1546.

2.

Forma wizytacji kapituły katedralnej krakowskiej z r. 1546.
Arch. Kapit. Krak., Libri archivi t. V f. 17-17 v., kop. współcz.

Visitatio in Capitulo perficienda erit hoc modo.

Imprimis reducatur unicuique praelato et canonico gravitas iuramenti praestiti, et quod quilibet ex gremio pro debito officii sui favere (!) debet honestatem et honorem universo Collegio eiusque omnibus personis, ut si quem suspectum de haeresi vel etiam scandalosum ex confratribus suis noverit, eum deferre Collegio tenetur et obligatur tanquam confratrem suum.

Item, si scit aliquem ex Collegio dominorum suspectum de haeresi, vel si quis dominorum libros suspectos legere sit solitus, et si in congressibus aliqua argumenta suspecta excitet, et an exercitii causa, vel si ita credat aut affirmet ex scriptis haereticorum.

Item si scit aliquem ex confratribus, an praecepta, caeremonias aliasque Ecclesiae constitutiones contemnat, an ieiunia de praecepto Ecclesiae instituta observet, et an vescatur carne vel lactariis diebus quibus non licet, et an publice vel ex contemptu.

Item si scit quem ex confratribus, si quas disputationes de purgatorio cum saecularibus faciat, et an de eo dubitet. Item de bonis

*) W oryg.: **expulsione.**

operibus, de invocatione sanctorum quid sentiat, et an sub utraque specie communicandum censeat.

Item si scit aliquem, qui non custodiret diligenter ordinem sacrum, videlicet an orat horas canonicas, an divina officia in ecclesia celebrat, an canonicè et iuxta regulas sacras simul et constitutiones Capituli vivat seque gerat, et cum sit spiritualis persona, an se ingerit rebus saecularibus cum scandalo totius Collegii.

Item si scit, an omnes confratres honeste vivunt, et si quis eorum suspectus sit de aliqua inhonesta cohabitatione cum mulieribus suspectis, an illas in domo sua aliquis foveat, vel in alio loco suis impensis alat et expensas praestet ad seque venire permittat, an est fama de aliquo, si maritatas mulieres ad se venire permittat, et si quis de illis suspectus sit.

Item si scit aliquem, an cum mulieribus suspectis cohabitando prolificat, et an prolem penes se una cum matre foveat, et si praedictas mulieres in praestimoniis suis cum prole suscepta quis foveat.

Item si scit aliquem ex confratribus, qui continuis ebrietatibus, scortationibus, ludis chartarum et aliis prohibitis indulgeat et per tabernas seu loca suspecta nocturnis temporibus discurrere soleat et an in habitu saeculari.

Item an in domo sua canonicali sive etiam in villa praestimoniali honestam et non scandalosam familiam servat, et an fructus redditusque beneficiorum suorum bene dispensat, et an habeat commercia cum Iudaeis vel aliis suspectis personis, si quam pecuniam in vim usurae illis mutuo dat.

3.

Forma wizytacji kościołów, kleru i świeckich, szpitali i klasztorów z r. 1546.

Arch. Kapit. Krak., Libri archivi t. V f. 18-19 v., kop. wspólna.

Visitatio hoc ordine instituenda erit ^{a)}.

Templa visenda an sarta tecta sint, sin minus quaerendum cuius ea sit culpa.

Altaria ciboria quae vocant et baptisteria an munda servantur.

Supellex aurea argentea an sit descripta, vestes item sacrae, libri et cetera supellex an recte servantur et integre, an quid ea

^{a)} Współcześnie dopisano: facta fuit 1546.

ea perierit et cuius culpa, item si sit aliquis thesaurus templi et in cuius potestate.

An cemeteria munda et culta sint clausaque a pecorum aditu.

In pastores aliosque sacerdotum pastorum ministros et adiutores inquirendum erit hoc modo.

1. Quis sit parochus ecclesiae vel pastor, sitne sacerdos residentne, catholicae fidei est, an administret sacramenta, an crebro ad templum suum veniat intersitque processionibus et thurificationibus solemnibus, ac an utatur habitu et tonsura clericali.

2. An per se praedicet et vel habeat concionatorem et qualis ille sit et an doceat populum in contionibus ea quae sunt praecipua religionis, ut symbolum, praecepta decem, orationem dominicam, rationem sacramentorum, ita ut non modo ea sciat, sed et intelligat.

3. Cultus divinus an rite et ordine fiat, an per eum ulla negligentia in sacris, curatione templi, coertione criminorum, administratione sacramentorum praesertim infantibus baptizandis et infirmis morituris, et quae ad officium eius et curam pastoralem pertinent, committatur.

4. An satis suppeditetur eorum, quae ad usum templorum, ut cereae, vini, panis, odorum, et an ignis ardeat iugis in templis.

5. An recte pastor ecclesiam sit assecutus, et an sit suspectus de haeresi, et quae dogmata sequatur, nominatim vero, quid de sacramento Eucharistiae eiusque communione, et an sub utraque specie laicis dandum esse sentiat aut det, familiaeque eius vel eorum quomodo se gerat.

6. An presbyteri pastoris adiutores diligenter officia sua expleant, an orent horas canonicas et eas debite cantent, an concordet et honeste vivant et quibuscum conversentur, an ludis turpibus et ebrietati vacent, an quis eorum ebrius sacramenta administret, vel hodie ebrius in crastino missam celebret, vel ad aram ministret.

7. An quis eorum cauponas vel alias domos cum aliqua turpitudinis suspitione ingrediantur (!), et quid absoluto divino officio agere soleant, an lectioni vacent, et cui quibusve studiis, an artem indecentem sacerdoti exercent, an domum eius vel eorum mulieres suspectae ingrediantur, et an sit in dicendo verecundus.

8. An sit notatus infamia vel sinistri aliquid de eo homines vulgo opinentur, an foeneretur, mercetur, an sua vel ecclesiae bona dilapidet. An testamenta ulla suppresserit.

9. An exigit quid praeter morem ab aliquo, aut de funeribus, exequiis ac imaginibus cauponetur, et qua ratione victitet, et an vicariis ceterisque ecclesiae ministris eorum salaria solvantur.

10. Magister scholae quae et quam diligenter doceat et quo pacto victitet, an in officio scholastico omnes contineat et unde vivat.

11. Procuratores templi an rationes reddant et cui proxime reddiderint, et quomodo se gerant et a quo constituentur.

12. In eos quoque qui alibi habent sacerdotia cum cura et hic ctiosi habitent, hoc est neque officium ullum habent neque litteris vacant neque serviant, service autem debent non aulae, sed arae.

In oves vero, necnon et lupos inquirendum erit hoc pacto.

13. Primo an sit quisquam, qui sectetur ac defendat nova dogmata Lutheranorum sacramentariorum, anabaptistarum, Bohemorum, an habeat quis vel legat, an etiam advehat, advectos recipiat et in vulgus spargat libros haereticos foveatque in domo vel familia sua suspectum quem haereseos, et an sciens.

14. An qui paedagogi sint suspecti haereseos, an qui advenae et hospites venetici uspiam aperte diversentur, et an clam in domibus nova dogmata vel omnino fidem et religionem doceant.

15. An quis cum Iudaeis consuetudinem victus aut commercium habeat dogmataque eorum sequatur atque receptaculum domi suae ipsis praebat, et quale et quamobrem. An qui Iudaei in domibus conductis vel alibi ubicumque inhonesti quid agant, aut cum Christianis convivia misceant vel etiam cum mulieribus christianis convescant vel econtra.

16. An quis singulis annis non communicet, vel non confessus communicet aut ad templum suum nunquam vel raro veniat, an quis excommunicatus sacris interesse soleat et censuras ferat per contemptum earum sacraque et caeremonias ecclesiasticas contemnat.

17. An in baptismo et matrimonio servetur debita reverentia et an irreverentes admoneantur. An in matrimoniis fiant prius denuntiationes, et an quaeratur de impedimentis, maxime de cognatione.

18. An quis cum aliena uxore vel alieno marito habitet aut consuetudinem habeat vel concubinam alat, lenocinium exercent, inhoneste ac turpi quaestu vivat, an quis incesta libidine contaminetur, an cuiquam puellae vis allata sit, et an ulla puella foetum encaverit.

19. An quis homicida vel patratu homicidio non sit de more reconciliatus, an quis sit usurarius, an sit magus vel incantator aut

veneficus vel malis artibus victum quaeritans, an quis sacri vel publici quidpiam intervertat vel interverterit.

20. An quis vescatur carne vel lactariis publice quo die non licet, et an ex contemptu, an uxorem, liberos, familiares et domesticos ad vescendum iisdem cogat.

21. Proventus templi eiusque ministrorum qui sint et quales, totine pendantur et quomodo dispensentur, et an praedia et possessiones sive urbanae sive rusticae a praelatis negligantur, et an domos locent turpibus et infamibus personis, item domus pastorum et ministrorum an curentur recte et quis eas inhabitet aut frequentat.

22. An quis in vicinia templi divinam rem tympanis, tibiis vel choreis aut ulla alia re interturbet, et an in templis fiant ulla minus honesta conventicula aut negotia.

23. An in qua domo propinetur vinum crematum misceanturque ebrietates et praesertim diebus festis, antemeridiano tempore, et an ad aliquem fiant ulla suspecta conventicula.

24. Quid quisque de bonis operibus, veluti de orationibus, ieiuniis et elemosinis sentiat, item de purgatorio, de votis ac invocatione sanctorum quid.

25. An ulli sint assidui circa templum mendici, aut quomodo vivant et ubi degant.

26. An ulla testamenta vel legata ad pias causas supprimantur.

In hospitalibus.

De proventibus hospitalibus annuis et accidentalibus,
 Quam multi sunt pauperes, et honeste vivant,
 Patienturne ullam penuriam in victu aut amictu aut aliis rebus,
 Quid exigatur ab iis, qui recipiuntur,
 Mortuorum suppellectilem quis accipiat et quo convertat,
 An ipsis praedicetur verbum Dei,
 An sacramenta administrentur,
 An mendicatum foras exeant, et qui et quam crebro,
 An medici ad aegrotos adhibeantur,
 Hospitale an mundum et cultum sit,
 An ullus foetor noxius ea reddat pestilentica.

In monasteriis.

De praelato quomodo vivat, quos sumptus, an officium suum diligenter exequatur et excessivos corrigat,
 An monachi iuniores honestis studiis vacent,

An ad cauponas et suspecta loca convenient seu comitent,
De provisione in vitae necessariis,
An suspectae mulieres in monasterium introducantur,
An claudatur monasterium vel aperiendum sit, et quomodo claudatur
et a quibus,
An cum malae famae hominibus consuetudinem monachi habeant.
Inter mendicandum an quis inhoneste se gerat,
An in monasterio choreae aut inhonesta convivia exercentur,
An quis ebriosus sit, an lusor, an scortator, adulter, sodomita,
An disciplina inter eos vigeat.

Monachae.

An exeant et quibus temporibus, et singulae an binae,
An admittant mares et quos,
An servent puellas suspectas et concubinas aliquorum,
An in commune vivant,
An reditus omnes integros habeant,
De eorum procuratoribus, an fideliter officium exercent,
Si qui proventus aut possessiones aliquae alienatae.

4.

Zapowiedź wizytacji archidiacona krakowskiego Andrzeja Krjewskiego z d. 2 listopada 1565 r.

Arch. Kapit. Krak., Libri visitationum nr 1 s. 115-6, oryg.

Andreas Craiewski, iuris utriusque doctor, ecclesiae cathedralis Cracoviensis archidiaconus, universis et singulis collegiatarum chori hebdomadariis ac parochiarum ecclesiarum plebanis, vicariis, commendariis, altaristis, praebendariis et eorum loca tenentibus aliisque omnibus et singulis presbyteris et ministris, qui de iure et consuetudine ad visitationem archidiaconatus nostri Cracoviensis pertinent, praesertim in decanatu^{a)} rurali^{a)} Skawinensi^{a)} constitutis salutem et fraternam in Domino charitatem.

Cum et ante universalibus conciliis statutisque provincialibus tum praesertim in novissimo Sacrosancto Oecumenico Tridentino Concilio sit constitutum, ut archidiaconi ex suo, ad quod sunt vocati

^{a)} Zamiast tych 3 słów było pierwotnie: Słobnyca, Szeworzisz, Busko, Krzizanowicze, Zagoseh, Kothel, Dobrowoda, Vyslicza.

officio parochias et quascumque ecclesias iurisdictioni eorum subiectas obeant, visitent ac visitando omnes et singulos clericos in religione, doctrina, sacramentorum administratione, vitae integritate, parochianos vero saeculares personas in fide, religione, conversatione discutiant et exquirant, doceant, instruant et si quid emendatione correctioneque dignum putaverint, in spiritu lenitatis et amore fraterno emendent vel rmo dno episcopo Cracoviensi officio superiori corrigendos et emendandos deferant, ut et cultus divinus, doctrina, religio et administratio sacramentorum in ecclesiis retineatur et vitae integritas in clero et populo restituatur in Dei gloriam et Ecclesiae eius aedificationem, ea cura et sollicitudine nos hortante, officio nostro satisfacere cupientes his proximis diebus^{a)} visitationem huiusmodi Deo adiuvente inchorae deliberavimus. Sed^{b)} quia propter amplitudinem archidiaconatus Cracoviensis in omnes partes commissarii nostri simul intendere non possumus, ad visitandas ecclesias collegiatas et parochiales ac earum personas venerabilem dnum Joannem Bussovium artium magistrum cantorem ecclesiae S. Floriani et plebanum in Ilcus loco nostri ad supradictos decanatus delegavimus^{c)} et commisimus, dantes illi omnimodam facultatem omnes et singulas ecclesias collegiatas et parochiales ac personas ecclesiasticas praefati decanatus visitationi nostrae subiectas visitandi, inquirendi de statu, ordine, conditione, vita, moribus et religione ex fide dignis et iuratis testibus cognitionem accipiendi, mores depravatos reformandi, ad pristinum statum restituendi^{d)} et quibusvis civibus^{e)} obnoxios poenali animadversione dignos nobis, nos vero officio Reverendissimi deferendi omniaque et singula ad officium visitationis pertinentia simpliciter et de plano exequendi, etiamsi talia forent, quae mandatum exigent magis speciale quam praesentibus est expressum. Quare vobis omnibus et singulis suprascriptis eam visitationem nostram^{f)} intimamus et ad notitiam deducimus, unumquemque vestrum in virtute sanctae obedientiae et excommunicationis ac aliis poenis fraterne monemus, ut in loco residentiarum vestrarum praesentes sitis ad suprascriptorum reddendam nobis^{g)} rationem instructi nostrumque^{h)} ad vos adventum cum necessariorum rerum pro nobisⁱ⁾ et comitatu nostro^{j)} secundum consuetudinem antiquam et posse

^{a)} *Propria in persona* wykreślone. — ^{b)} Odtąd aż do est expressum dopisane na marginesie. — ^{c)} Pierwotnie: *suprascriptum decanatum subdelegamus*. — ^{d)} *Thesaurus ecclesiae revidendi* wykreślone. — ^{e)}, ^{f)} i ^{g)} wykreślone. — ^{h)} Przekreślone i napisano: *eodem commissario*. — ⁱ⁾ Napisano: *eius*.

suam procuracione parata. Hunc autem nostrum processum prius debite executum unus ad alium sibi viciniorem plebanum sine mora mittat, ultimus vero eum nobis^{k)} sub poenis suprascriptis repraesentet.

Datum in Paczanow, die secunda mensis Novembris anno Domini 1565.

Andreas Craiewski
archidiaconus Cracoviensis subscripsit.

5.

Mianowanie wizytatorów dla kościołów parafialnych w Krakowie przez biskupa Filipa Padniewskiego d. 24 lutego 1568 r.

Arch. Kapit. Krak., Libri archivi t. VI. nr 41.

Commissio ad visitandum parochiales in urbe Cracoviensi.

Philippus Padniewski Dei gratia episcopus Cracoviensis reverendis ac venerabilibus viris Andreae Craiewski archidiacono, Martini Izdbiński de Russiech custodi et vicario in spiritualibus ac officiali nostro generali, Sigismundo a Stężicza iurisprudentiae doctori, Martino Zydowski et Stanisłao Dambrowski canonicis Cracoviensibus et eorum cuilibet fratribus in Christo charissimis salutem in Domino.

Ex frequentibus ac publicis delationibus accepimus tam clerum quam etiam populum civitatis ac dioecesis nostrae Cracoviensis propter impunitatem criminum a veteri et catholica disciplina degenerasse et ad alienum genus vitae et christiano nomini contrarium descivisse, ecclesiasque, monasteria, hospitalia et alia sacra loca per visitationis longam intermissionem a praelatis, rectoribus ac provisoribus eorundem in suo debito ordine negligi ac immutari. Et quia nos propter plurima Reipublicae negotia hoc tempore adesse et de praemissis inquisitionem facere nequeamus, eapropter Vestris Fraternalitatibus committendum duximus et committimus, quatenus aliquo tempore opportuno omnes et singulas collegiatas, parochiales e: conventuales ecclesias, monasteria, hospitalia et alia ecclesiastica loca nostrae ordinariae iurisdictioni subiecta, in quibus visitationis officium nobis competit, illorumque praelatos, pastores, rectores, oeconomos, provisos ac alios quoscumque tam saeculares quam

^{k)} Wykreślone, na marginesie: praefato commissario nostro.

regulares clericos visitent et de eorum statu, ordine, conditione, vita, moribus et religione ex fidedignis et iuratis testibus diligenter inquirent plenamque ac sufficientem cognitionem accipiant ac eorum conditionem, ordinem et mores depravatos refovent et ad pristinum statum restituant ac reducant. Excessivos, scandalosos, negligentes et quibusvis criminibus obnoxios poenali animadversione castigent vel nobis officioque nostro corrigendos deferant, omniaque alia et singula ad visitationis officium de iure aut consuetudine quomodolibet pertinentia simpliciter ac de plano exequantur, etiamsi talia forent, quae mandatum exigerent magis speciale quam praesentibus est expressum. In cuius rei fidem sigillum nostrum est praesentibus subappressum.

Datum Ilzae 24. Februarii, anno Domini 1568.

6.

Kwestionarius wizytacyjny dla szpitala św. Ducha w Krakowie.
Arch. Kapit. Krak., Libri visitationum t. I s. 77-8.

Interrogatoria in hospitali Sancti Spiritus.

In primis de doctrina et praedicatione verbi Dei, per quem et quo fructu. Si minores instruuntur in catechismo etc.

Si corripit scelera praesertim mortalia peccata, homicidia, blasphemias, usuras, incantationes, maleficia.

Secundo. De administratione sacramentorum si non committitur aliqua negligentia.

De explanatione septem *) sacramentorum cum administrantur.

De metrica baptizatorum et contrahentium matrimonium si habetur vel ne.

Tertio. De bono regimine praepositi in ecclesia, si est diligens in suo officio.

De schola et eius provisiones^{b)}.

Quot tenet fratres professos et in qua disciplina et quomodo victu et amictu providentur.

Reditus si utiliter in necessitatem ecclesiae et monasterii convertit.

De ruinis ecclesiae. De thesauro, de ornamentis ecclesiae si integra sunt.

^{a)} W oryg.: VI. — ^{b)} Dopisane na marginesie.

- Quarto. De vita praepositi et fratrum. Si sunt ebriosi, concubinarii, taxillatores, percussores, usurarii. Si diurna et nocturna explent officia. Si non scandalosi. Si indigent correctione et emendatione.
- Quinto. De statu communis populi. An sciat in parochia aliquem haereticum, blasphemum, fornicarium, adulterum, usurarium, sustinentem censuras ultra annum, non confitentem et non communicantem, laborantem in diebus festis, non observantem quadragesimam, impenitentem, suppressores testamentorum.

De hospitalibus, tam S. Spiritus quam scholarium.

1. De provisoribus inquirendum, qui sint et si officio suo satisfecerint.
2. De introitu proventuum annuali et de accidentali ex eleemosinis.
3. De provisione ordinaria in septimanam.
4. Per quem ista ordinaria dividitur et dispensatur.
5. De quantitate inquirendum, quantum carni, piscium, panis, cervisiae distribuitur, et si integre ista ordinaria ad pauperes pervenit.
6. De personis pauperum, quot sunt numero.
7. De legatis summarum ab anno Domini 1547 ad hunc usque annum, penes quem sunt retentae, aut exacte quomodo distributae.
8. De pueris et nutricibus et eorum provisione, si moriuntur fame et propter malam provisionem.
9. De scholaribus aegrotis et eorum provisione.

Ks. Aleksander Usowicz

POGLĄDY MORALNO-POLITYCZNE KS. STANISŁAWA SOKOŁOWSKIEGO.

Druga połowa XVI w. stanowi piękną kartę w historii politycznej i kościelnej Polski. W historii politycznej mamy pełne chwały dziesięcioletnie rządy Stefana Batorego, w historii zaś kościelnej rozkwit życia religijnego i piśmiennictwa teologicznego. Wśród teologów polskich drugiej połowy XVI w. na pierwszy plan występują postacie kard. Hozjusza i ks. Stanisława Sokołowskiego, postacie, których działalność nieodłącznie związana jest z życiem narodu i Kościoła w tym okresie.

Ks. Stanisław Sokołowski (1536—1593) większą część swego życia spędził w Krakowie, swym mieście rodzinnym¹⁾. Tutaj studiuje w Akademii i tu przez szereg lat wykłada na wydziale filozoficznym, głównie Cycerona i Arystotelesa²⁾. W Krakowie także, obdarzony godnością prepozyta św. Floriana i kanonią katedralną³⁾, pisze i drukuje swe główne dzieła. Pobyt w Kra-

¹⁾ Por. Fabiani Bircovii, *Orationes ecclesiasticae*, Cracoviae 1622, 418: Igitur cum in pulcherrima urbium Cracovia natus esset, vel eo nomine bestus existimari potest, cui nascenti eiusmodi regio, vel regionis eiusmodi imperium contigisset. Sublimis ille philosophorum apex, divinus Socrates, immortales gratias Dils habuisse ferebatur, quod Athenis natus esset, urbe illa totius Graeciae pulcherrima, prudentissima, bellicosissima. Poterat equidem maxime sibi laude ducere sublimis ille Theologorum, Divinus Socolovius, quod natales suos Cracovia vidisset...

²⁾ Por. H. Barycz, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków 1935, 562; ks. K. Słomiński, *Ks. Stanisław Sokołowski, Przegląd Powszechny IX (1892) t. 34, 312 nn.*; J. Muczkowski, *Statuta necnon liber promotionum philosophorum ordinis in universitate studiorum Jagellonica, Cracoviae 1849, 201 nn.*

³⁾ *Monumenta Poloniae Vaticana* (Cracoviae 1915), IV, 403; *List Bp. P. Myszkowskiego do Sokołowskiego z dnia 20 lutego 1584* (Rkp. Bibl. Jag.